Az Országgyűlési Könyvtár állományából törölve

INFO-TÁRSADALOMTUDOMÁNY

TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁ
TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR

Nőtudomány

A biológia – sors? — férfiuralom és a női perspektíva — a patriarchátus támaszai • A nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségek — alkati különbségek a nemek között az élet különböző szakaszaiban — a nemek közötti lélektani különbségek — nemi szerepek • A nők és a munka világa — nők a munkaerőpiacon — férfiak hátrányos helyzetben: a munkanélküliség alakulása — pozitív helyzetkép: a nők iskolázottsága — legyőzhetetlen előmeneteli korlátok — egyenlő munkáért különböző bér • Hogyan egyeztethető össze a női munka a családi szerepekkel? — megsínyli-e a kisgyerek, ha az anyja dolgozik? — lehet-e jó anya egy dolgozó nő? — veszélyezteti-e a családi életet a női munka? • Nők a gazdasági elitben: az „üvegplafon" — társadalmi háttér, származás — iskolai végzettség — az első foglalkozás — a családi háttér • „Lehet-e egy fiúból miniszterelnök?" – A nők részvételének változásai az európai országok döntéshozatalában — egyenlőség és demokrácia — a nők politikai részvétele Európában — a nők növekvő politikai szerepvállalásának háttere — a nők politikai részvétele Magyarországon — a nők alacsony politikai részvételének okai a kelet- és közép-európai országokban • Nőmozgalmak — a „nyugati" nőmozgalmak — a szocialista emancipáció — magyarországi nőmozgalmak

TUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMT
IDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTU
OMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUD
MÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUD
ÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOM
NY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁ
TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁN
TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY
TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY
TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY T
RSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁ
SADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁR
ADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRSADALOMTUDOMÁNY TÁRS

32

INFO-Társadalomtudomány

32. szám (1995. május)

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és az MTA VITA Alapítvány

Szerkesztőbizottság:

Bőhm Antal, Enyedi György (elnök), Erős Ferenc, Madarász Aladár, Mucsi Ferenc, Pálné Kovács Ilona, Tamási Péter (felelős szerkesztő), Tóth Pál Péter

A szerkesztőség címe:

1051 Budapest, Nádor u. 7.
Telefon/fax: 266-30-32

INFO-Társadalomtudomány című sorozatunk indításával az volt a célunk, hogy tömören és olvasmányos formában megírt cikkekkel gyorsan informáljuk a társadalomirányításban résztvevő döntéshozókat az új társadalomtudományi kutatási eredményekről és a társadalomtudósokat foglalkoztató aktuális témákról. Lapunk nyilvánossá válásával lehetőség nyílt arra, hogy a magyar társadalom iránt érdeklődő olvasók szélesebb köre is hozzáférhessen az egy-egy aktuális témát többoldalúan megközelítő tematikus számokhoz. Mivel kiadványunk igen szűk terjedelmet szab meg egy-egy témára, a kutatók kénytelenek álláspontjukat tézisszerűen kifejteni. Az általános tájékozódást azonban szeretnénk megkönnyíteni a cikkek után közölt statisztikai táblázatokkal és válogatott bibliográfiával.

Tematikus számainkkal fel kívánjuk hívni a figyelmet néhány fontos területre, amelyekkel eddig – úgy tűnik – nem a kutatási eredmények ismeretében foglalkoztak. Szeretnénk kiadványunkkal a kiemelt témákban tudományos háttéranyagot nyújtani és ezáltal is hozzájárulni ahhoz, hogy a társadalomtudományi kutatások eredményei és a társadalmi gyakorlat közelebb kerüljenek egymáshoz.

A kifejtett elképzelések a szerzők egyéni tudományos felfogását tükrözik.

A szerkesztőség

Lapunk a tárgyévre, valamint az azt követőre előfizethető, illetve egyes számai visszamenőleg is megvásárolhatók a szerkesztőségnél kedden és csütörtökön 10 és 12 óra között. (Előfizetési díj egy évre – négy számra – 500,– Ft + áfa.)

Az Országgyűlési Könyvtár állományából törölve

Tartalom

Nőtudomány
Enyedi György – Tamási Péter 3

A biológia – sors?
Nényi Mária 7

A nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségek: irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik
Gervai Judit 13

A nők és a munka világa
Koncz Katalin 25

Hogyan egyeztethető össze a női munka a családi szerepekkel?
Tóth Olga 33

Nők a gazdasági elitben: az „üvegplafon"
Nagy Beáta 39

„Lehet-e egy fiúból miniszterelnök?" – A nők részvételének változásai az európai országok döntéshozatalában
Tóth Andrea 47

Nőmozgalmak
Fábián Katalin 57

Statisztikai táblázatok 65

Válogatott bibliográfia 81

Kutatási információk 89

Nőtudomány

A Biblia szerint Isten hatodik nap teremtette az embert „férfiúvá" és „asszonynyá" (Mózes I/1/27). Először a férfit teremtette, majd amikor látta, hogy „nem jó az embernek egyedül lenni", a férfiből kivett oldalbordát „alkotá az Úr Isten ... aszonynyá" (Mózes I/2/18 és 22). „És monda az ember: Ez már csontomból való csont, és testemből való test: ez asszonyembernek neveztessék, mert emberből vétetett." (Mózes I/2/23.)

Ez talán a legrégebbi írásbeli gyökere a patriarchális beállítódottságnak. E felfogásból eredően a nők, noha a föld lakosságának körülbelül felét teszik ki, csak másodrangú emberként szerepelhettek. A nők helyzete ugyan történelmileg javuló tendenciát mutat, de még messze nem tekinthető kielégítőnek. A 18. századig tömegesen fel sem merült a nők egyenjogúságának kérdése. A nőmozgalmak kezdetén a nők polgári egyenjogúságáért, a női választójogért, a nők oktatásban való részvételéért és munkakörülményeik javításáért indult meg a küzdelem (lásd ezzel kapcsolatban Fábián Katalin cikkét, 57–64. old.). A nőtudomány mint önállósodó terület korunk terméke, amely az 1950–60-as évek polgárjogi mozgalmaira vezethető vissza.

Vajon mik azok a tényezők, amelyeknek évszázadokon keresztül sikerült fenntartaniuk a nők alárendeltségét, amelyek ürügyül szolgálhattak a helyzet fenntartásához, illetve csak csekély módosításához? (Lásd ezzel kapcsolatban Neményi Mária cikkét, 7–12. old.) Valójában milyen különbségek léteznek a nők és a férfiak között?

A különbségeket alapvetően három nagy csoportra oszthatjuk: biológiaiakra, pszichikaiakra és társadalmiakra. A biológiai-anatómiai különbségekre alapozó tradicionális felfogás a férfit az erős, a „támadást" indító, a fizikailag felülkerekedő félként kezeli, míg a nőket a gyengébb nem, az alárendelődés képviselőiként. A freudi pszichoanalitikus iskola szerint a pénisz hiánya a nőkben eleve alsóbbrendűségi érzést vált ki (Freud 1948). Az ebből fakadó fétisek s az azokhoz kapcsolódó asszociációk, mint például Sartre-nál a nők „hiányosként" való feltételezése, vagy a pozitív–negatív fogalompár stb., folyamatosan erősítették és fenntartották a férfiak felsőbbrendűségének képzetét – és nem csak a férfiakban, hanem a nők többségében is, hiszen ők is ugyanazokban a kategóriákban és sémákban gondolkoznak.

Pszichikai különbségként leggyakrabban a férfiak agresszivitását, erőszakosságát, a nők félénkségét, szorongását szokták emlegetni. Pszichológiai vizsgálatok kimutattak különbségeket egyes képességek terén is (a nők jobbak a gyors

észlelést és a beszédkészséget igénylő feladatokban, a férfiak a térlátásban és a matematikai feladatokban).

A szakirodalom behatóan foglalkozik mind a „biológiai", mind a „pszichikai" különbségek társadalmi meghatározottságával. Vizsgálják ugyanis, hogy a tradíciók, a társadalmi értékek és szerepek milyen mértékben magyarázzák ezeket a „biológiai" és „pszichikai" különbségeket. Arról van szó ugyanis, hogy a szocializáció során mindkét nem olyan normákat, értékeket, szerepeket, viselkedéseket és elvárásokat sajátít el, amelyek továbbörökítik a tradicionális felfogást. Azaz a nők eleve beletanulnak alárendelt, engedelmes szerepükbe, kialakulnak a megtanult viselkedéssel kapcsolatos érzéseik (mint pl. szégyenérzet, szemérem), gyerekkoruktól fogva tanulják a szereposztásuknak megfelelő tevékenységeket, s így sok „tényként" megtanult dolgot ők sem kérdőjeleznek meg. (A férfi felsőbbrendűség tradíciójával kapcsolatban lásd Bourdieu 1990.) A társadalmi szerepek szétválása termelési/fizetett és reprodukciós–otthoni/nem fizetett funkciókra, továbbá a köz- és a családi illetve magánélet szféráira úgyszintén a nők társadalmi alsóbbrendűségének látszatát tartják fenn, annak ellenére, hogy a társadalom fennmaradásában és szerveződésében a család fontos szerepe – legalábbis a szociológia által – elismert.

A társadalmi és a biológiai nemi szerepek elválasztására kezdték használni az angol nyelvben a „gender" kifejezést a „sex"-szel szemben, és megpróbálták leválasztani a társadalmilag rárakódott elemeket a „biológiai" és „pszichikai" különbségekről. E kutatások azt látszanak alátámasztani, hogy a biológiainak és pszichikainak vélt nemek közötti különbségek jelentős része is társadalmi eredetű.

A különbségek fenti megkülönböztetése tulajdonképpen mesterséges, mert az egyes területeken megnyilvánuló különbségek kölcsönhatásban állnak. Természetes, hogy a biológiai–anatómiai különbségek eltérő társadalmi szerepekhez vezetnek, de ez nem indokolja a társadalmi értékek és normák terén megjelenő jelentős különbségeket férfiak és nők között. Az azonos fajhoz tartozás sokkal több hasonlóságot mutat, mint amennyi a nemek közötti különbség. Továbbá, a férfiakon és a nőkön belüli egyedi különbségek sokkal nagyobbaknak tűnnek, mint a férfiak és a nők közötti különbségek. (A férfiak és nők közötti különbségekkel kapcsolatban lásd Gervai Judit cikkét, 13–24. old.)

Mindezek ellenére a társadalom számos területén jelentős különbségek tapasztalhatók a nők hátrányára. Magyarországon például jelenleg a parlamenti képviselők 11%-a nő, miközben a nők a lakosság több mint felét alkotják. Nyugat-Európában a nők parlamenti aránya 14–15%, a skandináv országokban 30–40%. Érdemes felfigyelni arra, hogy a kelet- és közép-európai térség országaiban mindenütt csökkent a nők politikai szerepvállalása az átalakulás után. (A nők döntéshozatalban játszott szerepéről lásd Tóth Andrea cikkét, 47–56. old.)

Az oktatás az a terület, ahol a nők „felzárkózása" terén a legjelentősebb fejlődés ment végbe az utóbbi évtizedekben. Számottevő lemaradást behozva, a fiatalabb korcsoportokban ma Magyarországon már több nőnek van középiskolai végzettsége és felsőfokú diplomája, mint férfinak (Hrubos 1994). A nők mun-

kaerőpiaci pozíciója és foglalkozási szerkezete azonban nem ezt a kedvező helyzetet tükrözi. Anyagi és erkölcsi megbecsülésük, valamint előmenetelük kedvezőtlenebb a férfiakénál (lásd ezzel kapcsolatban Koncz Katalin cikkét, 25–31. old.), s nehezíti helyzetüket, a női munka és a családi szerepek összeegyeztetését a magyar férfiak konzervatív hozzáállása a női munkavállaláshoz (lásd Tóth Olga írását, 33–37. old.). A hatalommal és felelősséggel járó csúcspozíciókba meglehetősen kevés nő tud csak bekerülni (lásd Nagy Beáta tanulmányát, 39–45. old.), így a döntéshozatal során háttérbe szorulnak a nők szempontjai. Ennek eklatáns példája volt, amikor az abortuszkérdést vitatták.

Ebben a számunkban lehetőséget kívántunk adni a nőtudomány képviselőinek, hogy kifejtsék nézeteiket, leírják kutatásaik eredményeit. A nőtudomány nem új diszciplína. Inkább a valóság egy elhanyagolt szeletének interdiszciplináris vizsgálataként lehetne meghatározni. Ezt a felfogást követjük ebben a számunkban, amikor a kérdéskört szociológiai, politológiai, gazdasági, pszichológiai és biológiai oldalról igyekszünk bemutatni. Szerzőink valamennyien nők. Sokakban valószínűleg felmerül az objektivitás kérdése. Kétségtelen, hogy mindannyiunk gondolkodása különböző értékek és érdekek által kondicionált, s így előfordulhat, hogy az alábbi cikkekben szereplő egy-két megfogalmazást néhány olvasó elfogultnak fog találni. Ezek figyelemfelhívó hatását azonban senki nem vonhatja kétségbe. A tények pedig magukért beszélnek és cáfolhatatlanok.

A tanulmányokat végigolvasva felmerül a kérdés: mi végül is a célja ennek az összeállításnak? A nők és a férfiak közötti különbségek legtöbbjének tagadását akarja-e elérni, vagy e különbségeket elismertetni célozza?

Az itt közölt cikkekkel azt szeretnénk elérni, hogy minél többen gondolkozzanak el azokon az igazságtalanságokon, amelyek a társadalomfejlődés folyamán e téren kialakultak, revideálják azokat a sokszor tudat alatt működő sztereotípiákat, amelyek a nőket alsóbbrendű állampolgárokká degradálják, s fogadják el a nők másságát az egyenlőség eszméjének szellemében.

Enyedi György – Tamási Péter

A biológia – sors?

Neményi Mária

A női szerep címben szereplő fogalma már önmagában is tudományos és nőmozgalmi viták kereszttüzében áll. A szerep a szociológiában és a szociálpszichológiában: társadalmi pozícióhoz tartozó meghatározott viselkedések, vélekedések, attitűdök, értékek és normák összessége, tehát olyan társadalmi konstrukció, amely elválaszthatatlan az adott korban uralkodó értékrendtől, ideológiáktól, és nem utolsósorban a társadalom gazdasági-szociális-infrastrukturális berendezkedésétől. Így tehát egy térben és időben változó fogalom – a női szerep – segítségével igyekszünk megragadni valamit, amit a közgondolkodás, de gyakran a különböző szaktudományok művelői is *öröknek, megmásíthatatlannak, univerzálisnak tekintenek.* Ha létezne nyelvünkben alkalmas kifejezés az angol „gender" fogalmára, illetve képesek lennénk magyarul megkülönböztetni e szót a „sex"-től (mindkettőt „nem"-nek fordítjuk, miközben érezzük a két jelentés különbözőségét), akkor valószínűleg nem lenne szükségünk a nemi szerepek változásáról értekeznünk, hanem arra koncentrálhatnánk, hogy a biológiai hovatartozás és a társadalmilag konstruált nemi viselkedés milyen történeti, ideológiai, hatalmi, gazdasági és személyes-érzelmi közegben hat egymásra, mennyi a konstans és mi a változó ebben az egymásra hatásban. „Az ember nem születik nőnek, azzá válik" – hangzik Simone de Beauvoir sokat idézett, talán elsőre meghökkentő kijelentése (Beauvoir 1969). Azaz a genetikai, biológiai adottságok csak diszpozíciót jelentenek a nemre jellemző viselkedés kialakulásához, de semmit nem írnak elő annak tartalmára vonatkozólag. Mégis makacsul tartja magát az a vélekedés, melyet a nem kevésbé híressé vált és sokat támadott freudi kijelentés fejez ki a legtömörebben: „a biológia sors". Tehát mindazok számára, akik az egyik adott nem nemi jegyeivel rendelkeznek, egyetlen út adatik: egy, a testükbe beleírt, a szocializációval megerősített, a társadalom által szentesített forgatókönyv szerepeinek megfelelő pálya végigjárása. A születés által determinált életsorsok ellen azonban joggal berzenkedik mindenki, aki az emberi nem univerzalitása mellett áll ki, aki szerint minden ember egyenlőnek születik, és a nem, bőrszín, társadalmi osztály, vagy éppen fizikai állapot szerinti megkülönböztetést sérelmesnek, diszkriminatívnak tartja.

Az, hogy a nők nemi szerepeinek változásáról szóló írás bevezető fejtegetései igen gyorsan világnézeti, politikai mezőbe kerültek, rávilágít a kérdés kényességére és ideológiai megterheltségére. A nők nemi szerepét, vagyis a nők társadalmi nemét (gender) biologikumukkal szoros kölcsönkapcsolatban látó, tradicionális felfogás követői amellett érvelnek, hogy a nők reprodukcióban betöltött külön-

leges és csak velük összefüggésbe hozható feladatai – a terhesség, a szülés, az újszülött táplálása, gondozása – tulajdonságok, képességek, jellemvonások olyan sorát feltételezik, amelyek a nők egész életútját befolyásolják. A gondoskodás, az empátia, a másoknak való alárendelődés, a fokozott érzékenység; illetve az agresszió, a versengés, a racionalitás hiánya olyan női tulajdonságok – állítják –, melyek a különböző kultúrákban egyaránt jellemzőek, és e tulajdonságok köre élesen elkülönül a férfiakra vonatkoztatható jellemzők összességétől. E felfogás kritikusai hozhatnak ugyan kultúraközi vizsgálatokból nyert ellenérveket a nőiesnek és férfiasnak tartott tulajdonságok szokásosnak tételezettől eltérő vagy egymást átfedő halmazairól, felsorakoztathatnak történeti példákat a biológiai meghatározottságot felülíró társadalmi nemi szerepek köréből, vagy éppen a modern társadalmakon végigtekintve bizonyíthatják, hogy a biologikum béklyóiból van szabadulás, az ember mint társadalmi lény nemcsak az őt körülvevő természetet, hanem saját természetét is folyamatosan alakítja, a tradicionális felfogás a nemi szerepek szimbolikus rendjéről makacsul tartja magát.

Férfiuralom és a női nézőpont

A női és férfi szerep örök és megkérdőjelezhetetlen dichotómiájának tételezése, a két nem mint élesen elkülöníthető kategória egymást kizáró jellegének állítása önmagában csak egy merev és megváltoztathatatlan rendszer sémáját jelenti. Politikai, ideológiai indulatokat, és az utóbbi két–három évtized új, önállósuló tudományágának, a feminista „nőtudománynak" vagy „nemek tudományának" művelői részéről kritikai hangvételű tudományos cáfolatokat az váltott ki, hogy a két nem meghatározása nem csupán biológiai alapokon nyugszik, abba *értékszempontok is vegyülnek.* Amikor az egyik nem természetadta jogának tételezik a másik nem fölötti uralkodást, amikor az alá–fölérendeltség indoklására a genetikától, orvostudománytól, pszichológiától a kulturális antropológián át a munkamegosztás történetén végigtekintő gazdasági és történelmi elemzésekig tudományos érveket állítanak sorba, vagy amikor a nemek viszonyának kulturális reprezentációját elemzik, nem tesznek egyebet, mint a *tapasztalt egyenlőtlenségeket legitimálják.* Ahogy Bourdieu mondja: „Nagyon is igaza van a feminista kritikának, amikor előítéletes gyanakvással fogadja a nemek közötti különbséget tanulmányozó férfiak írásait. És nemcsak azért, mert bizony könnyen megtörténhet az elemzővel, hogy miközben azt hiszi, világosan érti, miről van szó, valójában csak az igazolás szándéka vezérli... ... azokat az észlelési és gondolkodási kategóriákat alkalmazza a megismerés eszközéül, amelyeket a megismerés tárgyaként kellene kezelnie." (Bourdieu 1994.)

A feminista felfogás szerint a mai modern civilizáció sem mentes az évezredek óta fennálló patriarchális vonásoktól. A domináns csoportok természetszerűen uralmi helyzetük megőrzésére törekednek, s ez így van mindazokban a társadalmakban, amelyekben az összes hatalmi ág – a hadsereg, az ipar, a technológia, a kereskedelem, a tudomány, a politika – a férfiak kezében van. A

születés által meghatározott, tehát az uralkodótól eltérő fajhoz, kaszthoz, osztályhoz, nemhez tartozó csoportok képviselői nehezen tudják hangjukat hallatni egy igazságosabb társadalmi berendezkedés érdekében. Különösen igaz ez a nők esetében, akik olyan társadalmi nagycsoportot alkotnak, amelynek alárendeltsége (ha eltérő módon is) de minden szinten érvényesül és ugyanakkor átmetszi a faji, kaszt- vagy osztályhatárokat.

A patriarchátus támaszai

A férfiuralom és női alávetettség fenntartását a patriarchális társadalmak a legkülönbözőbb eszközökkel biztosítják (Millett 1990). A legnyomatékosabb és az alárendeltek körében legkevésbé megkérdőjelezett az az *ideológiai konszenzus*, ami a két nem közötti egyetértésben ölt testet, és a férfi és női szerepek éles elkülönítésével kapcsolatos: a férfi szerepe társadalmi, a nőé privát, amit pszichológiai eszközökkel a két nem eltérő temperamentuma, szociológiailag-politológiailag pedig a két nem eltérő státusa igazol.

A két nem eltérő biológiai adottságai közismert érveket szolgáltatnak a férfiak és a nők eltérő életpályája, társadalmi részvétele, szerepvállalása számára. A biológiai különbségek túlértékelésénél könnyű észrevenni azt a módszertani hibát, ami a különbségek kutatása esetén azok felnagyításához, az egymást átfedő tulajdonságok figyelmen kívül hagyásához vezet. A biológiai különbség túlhangsúlyozásának hívei nem foglalkoznak azzal, hogy a különbségek jelentős részének magyarázatára a szocializációs elméletek is elegendőek lennének, továbbá azzal sem, hogy az állatvilágból vett analógiák keveset érnek az ember tanulási képességének és a verbális kommunikáció komplexitásának tényéhez képest.

A férfi–nő viszony hatalmi aszimmetriájának fő fenntartója a család, kis patriarchális egység a patriarchális egészben. A családi szerepek mintaadóak, prototipikusak. A munkamegosztás többnyire nemi alapon történik a családban, és ez kihat a férfi és női munkavállalás modernkori megoszlására is. A családfő ókori hatalma és tekintélye – teljes tulajdonlás a házastárs és a gyerekek felett – vesztett erejéből, de a generációkon átívelő, hagyományokra építő szocializációs folyamatokban megőrződik és továbbörökítődik. Az *anyai szerep* örökké változó tartalma, a hozzá kapcsolódó viselkedések és attitűdök tájankénti és koronkénti változatossága nem változtat azon a tényen, hogy a reprodukcióban betöltött kitüntetett szerep egyúttal a hatalmi viszony fenntartásának az eszköze is. A gyermekvállalás családi vagy össztársadalmi értékeinek változása – a gyerek mint családi munkaerő vagy a család, a nemzetség fenntartásának záloga, illetve a népesség egészséges eltartó/eltartott arányának letéteményese, adott esetben a nemzet fennmaradásának biztosítéka – rávilágít arra, hogy a magasztos feladatnak tűnő kapcsolati, érzelmi, szeretetszükségleteket kielégítő női szerepek általánosabb célok alá rendelődnek. Bár a mai kor – legalábbis a nyugati civilizáció privilegizált, a modern fogamzásgátlás és születésszabályozás eszközeivel élni tudó – női képesek arra, hogy a gyermekvállalás idejét, mennyiségét

kontrollálják, ők sem vonhatják ki magukat az anyai szerep vállalásához fűződő szocializációs hatások, kulturális kényszerek alól. Az anyai szerep mitizálása hozzájárul ahhoz, hogy az arra nem vállalkozókat a környezetük deviánsnak, nőietlennek tekintse, hogy a szülői szerepet az apával egyenlően megosztani kívánók önzőnek minősüljenek, hogy az anyai szerep autenticitása és ösztönös képességének hangsúlyozása az anyasággal kapcsolatos ambivalens érzéseket, szorongásokat, félelmeket felnagyítsa és esetleg kóros állapotokat idézzen elő (Oakley 1982).

A patriarchális uralmi rendszer leghatékonyabb támasza a nők *gazdasági függőségi helyzetének* fenntartása. A felvilágosodás, a polgári egyenlőségjogok deklarálása óta megindult, a 19–20. században komoly sikereket elkönyvelő emancipációs nőmozgalmak eredményeképpen a nők nemcsak választójogot és polgári szabadságjogokat nyertek, hanem fokozatosan megnyílt és bővült számukra az oktatási intézményekbe való bejutás, a kereső foglalkozások végzésének a lehetősége is. A javuló statisztikák az iskolázottság és a női foglalkoztatás területén azonban nem fedik el azt a tényt, hogy a női munkaerő a modern nyugati társadalmakban is csak olcsó, alulfizetett tartalékhadsereg, alacsony presztízsű munkaszükségletek kielégítője. Míg a két nem iskolázottsági szintje már csak alig vagy nem is különbözik egymástól, jelentős különbség mutatkozik a szerzett tudások megítélésében, illetve a szakképzettség alkalmazásának stratégiai fontosságában. A modern társadalmi infrastruktúrákhoz nélkülözhetetlen technikai tárgyakat többnyire csak használják, de nem tervezik a nők. Bizonyos munkaterületek az ún. női képességekre alapozódnak: a gondoskodó, a munkavégzésbe a teljes személyiség beleadását elváró – tanári, ápolói, titkári – pályák elnőiesedése és ezzel párhuzamosan végbement leértékelődése tanúsítja a nemre jellemző sajátosságok és a munkaalkalmasság összekapcsolásának ezt a hátrányosan megkülönböztető módját.

Kevesen gondolnak arra, hogy a nők fölötti uralom fenntartásához – a szocializációnak a hagyományos családi és társadalmi szerepvállalást konzerváló, nőkre és férfiakra egyaránt ható mechanizmusain túl – az *erőszak* igénybevételére is szükség van. A modern társadalmakban barbárnak, primitívnek vagy egzotikusnak, a nyugati civilizációtól idegennek minősítik a nők erőszakos alárendelésének olyan formáit, mint a házasságtörő asszony megölése vagy megkövezése, a szexuális autonómia halálbüntetéssel való megtorlása, a női hűtlenség okán elkövetett gyilkosság felmentése. De a házasságon vagy szexuális kapcsolaton belüli erőszak, a pszichoanalízis által oly gyakran feltárt kegyetlenség a nemi kapcsolatokban, vagy a pornográfiában megnyilvánuló férfias szadizmus a feminin szerepében megalázott (nő, gyerek, vagy akár férfi) partnerrel szemben, illetve a mostanában gyakran emlegetett munkahelyi zaklatás mind arra mutat, hogy a nőkkel szembeni erőszak jelen van a modern társadalmakban is. Talán akkor sem tévedünk nagyot, ha az illegális abortuszok mindmáig nagyszámú halálos áldozattal járó eseteit is a nők alárendelésével együtt járó fizikai fenyegetettségként fogjuk fel.

Beauvoir ismert állítása, miszerint a férfi az Alany, a nő a Másik, tehát csupán az emberi nem letéteményese, a humán norma megtestesítője, a férfi által meghatározott, nos ez az állítás a feminista kutatók sorát késztette arra, hogy megfejtsék, hogyan tartják fenn a különböző *vallási, kulturális mítoszok* a nő „másságának" képét. A nők számára kijelölt tabuk: bizonyos ételek érintésének tilalma, szent helyek elkerülése, a vallásgyakorlás nemileg elkülönülő és eltérő módja, valamint a szüzességgel illetve a termékenységgel kapcsolatos rítusok arra utalnak, hogy a „másság" egyúttal veszélyforrás, legyőzni való rossz. A zsidó–keresztény képzelet meghatározó mítosza, a bűnbeesés jelenete is azt sugallja, hogy az emberi nem szenvedésének forrása a nő. A primitív, tabuformában megnyilvánuló nőgyűlölet modernkori túlélése érhető tetten számos etikai, művészeti, vagy tudományos racionalizáláson alapuló nemi megkülönböztetésben.

A patriarchális házasság és család, a munkamegosztás nemek szerinti elrendeződése családon belül és kívül, a férfiak magasabb gazdasági és társadalmi státusa, a szexualitáshoz kapcsolódó bűntudat és ennek racionalizációja, a férfiakra és nőkre vonatkozó kettős erkölcsi mérték, a nemek szerint eltérő szocializáció, mindezek együtt döntő mértékben kihatnak mindkét nem pszichológiájára. Vagyis, sarkosan fogalmazva: a *patriarchális ideológia interiorizálódik*, beépül a személyiségbe, és így a nemek megkülönböztetésén túl még konzerválja a nemek közötti hatalmi, férfiuralmat, női alávetettséget biztosító hierarchikus viszonyt is.

Nem véletlen, hogy a 60-as évek második felének új, csoport-alapú társadalmi mozgalmai – a feketék, az amerikai indiánok, a homoszexuálisok, a feministák baloldali ideológiákkal társult felszabadító harcai – a társadalmi igazságosságnak nem annyira a gazdasági és politikai javak méltányosabb elosztására vonatkozó oldalára koncentráltak, hanem sokkal inkább a dominancia és az elnyomás elosztáson túli igazságtalan formáira (Young 1990). A kisebbségi csoportokat jellemző gazdasági kizsákmányolás mellett *az alávetett csoportok marginalizációja, a hatalomtól való távol- illetve függőségi viszonyban tartása, a kisebbségi kultúrákat elfojtó kulturális imperializmus és a „másságokkal" szembeni erőszak* durvább és kifinomultabb formái mind tetten érhetőek a nőkkel szemben, annak ellenére, hogy létszámbelileg fölényben vannak.

Nehezen vonhatjuk ki magunkat az alól, hogy a magyarországi nőkérdést, a magyar nők szerepeinek változását a nők kisebbségi helyzetének szemszögéből vizsgáljuk. Amikor az alábbi cikkek sorra veszik, hogyan alakult az elmúlt évtizedekben a nők iskolázottsága, gazdasági aktivitása, milyen mértékben és milyen ellenállásokba ütközve vesznek részt a nők az országos és helyi politikában, közéletben, milyenek az esélyeik a nyilvános szférában a férfiakhoz képest, illetve a nők családi szerepeinek változásait elemzik, összességükben egy – gyakran a kutatók, a szerzők, illetve maguk az érintettek által sem tudatosított – emancipációs harc pillanatnyi állapotáról tudósítanak. Ha ez a tanulmány túlságosan elkötelezettnek, feminista irányultságúnak, azaz a női szerepekkel kapcsolatos tradicionális felfogást radikálisan megkérdőjelezőnek tűnik, akkor a szán-

dék célba talált. Úgy gondolom, hogy egy reflektálatlan, elfojtott, mellékesnek tekintett, ugyanakkor a különböző szaktudományok elszigetelt művelői, valamint az orvosi és pszichológiai szakrendelők terapeutái által felszínre hozott és a mindennapi emberek élményei által mégiscsak megismerhető tudáscsomagnak a megszokottól eltérő bemutatása hozzásegíthet ahhoz, hogy jól begyakorolt sztereotípiáinkat felülbíráljuk, megkérdőjelezzük a szellemi restség miatti megszokottat, és elgondolkozzunk azon, hogy természetes-e mindaz, amit annak tekintünk.

A nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségek: irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik

Gervai Judit

Kevesen vonják kétségbe, hogy a nők és a férfiak között *vannak* különbségek. Arról azonban már igencsak megoszlanak a vélemények (s olykor ezek a véleménykülönbségek rendkívül heves vitákat kavarnak), hogy melyek ezek a különbségek, milyen mértékűek, hogyan jönnek létre és miben áll a szerepük, jelentőségük? A nemi szervek anatómiája és a szaporodási funkció szembetűnően és átfedés nélkül különbözik a két nemben. A képességek, a viselkedés és a nemi szerepek további, „nyilvánvaló" eltéréseit közelebbről szemügyre véve azonban hamarosan kiderül, hogy azok egyáltalán nem is olyan nyilvánvalóak, mint gondolnánk, vagy mint ahogy a közvélemény tartja. S míg az anatómiai különbségek és a szaporodási funkciók biológiai eredete is meglehetősen világos, fejlődésük mechanizmusa, a befolyásoló tényezők is viszonylag jól ismertek, sokkal kevésbé tisztázott a képességekben, a viselkedésben és a nemi szerepekben található eltérések eredete, fejlődése.

Mielőtt rátérnék a nemek közötti különbségek áttekintésére, szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy a *két nem között a hasonlóság sokkal nagyobb, mint a különbség* és az emberősök maradványai is arról tanúskodnak, hogy az evolúciós folyamat a hasonlóság irányába mutat. Az *azonos fajhoz* való tartozás az anatómiai, biokémiai, élettani és lélektani tulajdonságok egész sorának azonosságát vagy nagyfokú hasonlóságát jelenti. Az emberi sejtek 23 pár kromoszómájából 22 pár mindkét nemben nagyjából azonos, és csak egyetlen pár különböző a férfiakban. Másfelől, az *azonos nemhez* való tartozás egyáltalán nem zárja ki az egyéni sajátságok sokaságának különbözőségét. A 22 pár homológ kromoszóma finomszerkezete ugyanis mindenkiben más és más, és így nem túlzás azt állítani, hogy – az egypetéjű ikreket kivéve – nincsenek egyforma emberek, sem nők, sem férfiak.

Ugyancsak elöljáróban, szeretném összefoglalni a nemek közötti különbségek eredetére irányuló magyarázatokat, amelyeket később az egyes jellegeknél részletesebben kifejtek majd. Nem is olyan régen még nemigen volt szükség a nemek egyes tulajdonságainak vagy a nemi szerepek eredetének magyarázatára – ez volt a dolgok akár isteni elrendelésből, akár biológiai szükségszerűségből eredő természetes rendje. Ebben a szellemben íródtak a 60-as évek olyan népszerűvé vált könyvei, mint Lorenz *Agresszió* vagy Morris *A csupasz majom* című műve. Ezek az írások a nemek közötti munkamegosztásra, a férfiak agreszszivitására, a férfi és női szexualitásban vélt különbségekre biológiai, evolúciós magyarázatokat adtak, s ezeket a vadászó ember őstörténetéből származtatták.

Sőt, a modern társadalom gondjainak okát jórészt abban látták, hogy az ember nem vesz tudomást evolúciós örökségéről vagy egyenesen szembefordul vele. Lorenz és Morris világában a férfi és női szerepek az evolúciós múltat tükrözik: a nők életének természetes központja a család és az otthon, a férfiaké pedig a munka és a közélet világa.

A 70-es évek közepétől a szociálpszichológusok, antropológusok és más társadalomkutatók is érdeklődve fordultak a nők és férfiak viselkedésében található különbségek felé. Az új megközelítés éreztette hatását a magyarázó elvek és a szóhasználat területén is. A magyarázatok a biológiai eredet felől elmozdultak a széles értelemben vett szocializációs folyamatok felé. Az új megközelítés a nemi szerepek társadalmi eredetét, létrejöttükben a kondicionálás szerepét hangsúlyozta. Rámutatott a nemek közötti viszony egyenlőtlenségére, és megkérdőjelezte az azt konzerváló hatalmi viszonyokat. A szóhasználat változása a döntően angolszász irodalomban a „sex" és a „gender" kifejezések megkülönböztetett alkalmazásában nyilvánult meg, az előbbit a biológiai, az utóbbit a szociálisan definiált különbségek jelölésére használva. (A magyar nyelvben erre a megkülönböztetésre nincs lehetőség.)

Úgy tűnik, hogy a 90-es években ismét előtérbe kerül a nemek közötti különbségek biológiai magyarázata, ezúttal a nők és a férfiak eltérő agyműködésére vezetve vissza a képességekben, viselkedésben és attitűdökben található különbségeket (lásd Kimura 1992, Moir – Jessel 1992). A legújabb irányzat képviselői azokra a vizsgálatokra támaszkodnak, amelyek a női és a férfi agy között veleszületett, illetve korai fejlődés okozta anatómiai és funkcionális különbségeket vélnek felfedezni. Ezekre az alábbiakban visszatérek, itt csak azt szeretném nyomatékosan megjegyezni, hogy ezek a világsajtó által is szenzációként tálalt, s ezért tudományos súlyukat többnyire aránytalanul meghaladó hatást keltő felfedezések, egy-egy kutató(csoport) mások által ritkán megismételt és megerősített vizsgálatának eredményei. Mivel a nemekkel, a szexualitással kapcsolatos téma mindig nagy érdeklődést kelt, ezért a nemzetközi nyilvánosságot élvező tudományos szenzációk hangzavarában elsikkadnak azok a kritikus hangok, amelyek e kutatások színvonalát, az eredmények reprodukálhatóságát, vagy éppen a megfelelő kontrollvizsgálatokat kérik számon (lásd Fausto-Sterling 1992).

Alkati különbségek a nemek között az élet különböző szakaszaiban

Magzati fejlődés. A gyermek neme születéskor a nyilvánvaló anatómiai különbségek alapján általában könnyen meghatározható. Ezek elsődlegesen a nemi kromoszómákban foglalt genetikai program alapján fejlődnek ki. A megtermékenyített petesejtben a 23. kromoszómapár összetétele XX vagy XY, az előbbiekből az esetek túlnyomó részében nőnemű, az utóbbiakból hímnemű magzatok fejlődnek. (Ritkán előforduló, rendellenes fejlődés esetén ez nem mindig történik így.) Az elsődleges ivarszervek fejlődése a terhesség hatodik hetéig azonos. A hetedik héten azonban az Y kromoszóma H–Y antigénnek nevezett fehérje ter-

méke beindítja a herék kialakulását. A magzati herék hormonokat termelnek, amelyek közül a tesztoszteron a belső hímivarszervek (ondóhólyag, ondóvezeték, mellékherék) növekedését és fejlődését serkenti, egy másik pedig a kezdetleges női vezetékrendszer sorvadását idézi elő. Tesztoszteron hiányában az ivarszervek fejlődése női irányba tolódik el, kialakulnak a petefészkek, a méh és a hüvely, a hímivarszerv kezdemények pedig elsorvadnak. A külső ivarszervek fejlődése valamivel később kezdődik. A magzati fejlődés nyolcadik hetéig a két nemben egyformák, majd ezután a magzati herék termelte dihidrotesztoszteron (egy másik hím nemi hormon) hatására a külső nemi szerv kezdemények hímvesszővé és herezacskóvá, illetve a hormon hiányában klitorisszá és szeméremajkakká alakulnak. A női nemi hormonok esetleges szerepe a női irányú differenciálódásban tisztázatlan.

Az utóbbi évtized bevezetőben említett kutatásai felvetik azt a lehetőséget, hogy a magzati nemi hormon termelés nemcsak az ivarszervek differenciálódására van hatással, hanem az agy fejlődésére is. Viszonylag megbízható adatok vannak arra, hogy a nőkben átlagosan nagyobb a két agyféltekét összekötő kérgestest, továbbá a hipotalamuszban és az amygdalaban találtak egy-egy olyan sejtcsoportosulást, amely a férfiakban nagyobb. E különbségek feltételezett funkcionális jelentősége, mint arról alább szó lesz, még vitatott.

Csecsemőkor és gyermekkor. A legszembetűnőbb különbség a nemek között ebben az életkorban az, hogy a lányok gyorsabban fejlődnek és előbb érik el a nemi érettséget. Már születéskor érettebbek, mint a fiúk, és ezt a például mozgáskoordináción is lemérhető előnyt 16–18 éves korukig meg is őrzik. Egyéb gyermekkori alkati különbségek nagyjából azonosak a felnőtteknél találtakkal, de kevésbé kifejezettek. A lányok születéskor valamivel kisebbek, magasságuk csak 11 éves kor körül előzi meg néhány évig a fiúkét, amikor rövid időre súlyuk is eléri a fiúk testsúlyát.

Serdülőkor és felnőttkor. A nők és a férfiak közötti alkati különbségek jó része a serdülőkorban kezd kialakulni a nemi hormonok (fiúkban a tesztoszteron, lányokban az ösztrogén és a progeszteron) hatására. A másodlagos nemi jellegekben, a testsúlyban, a magasságban, az érési ütemben stb. egyrészt a nemeken belül jókora egyéni eltérés van, másrészt a nemek között jelentős átfedést találunk. A serdülést követően a nők szervezetében összetett hormonháztartás szabályozza a szaporodási funkciókat, míg a férfiaknál az egyszerűbb hormonális változások főleg a másodlagos nemi jellegekre hatnak. A serdülőkorban végbement testi változások a felnőtt élet során hosszabb időre állandósulnak. A férfiakban a tesztoszteronszint csökkenése fokozatos középkoruktól kezdve, a nőknél az ösztrogénszint csökkenése meglehetősen rövid idő alatt történik 45–55 éves kor között. A „változó korban" lévő nők kisebbségénél (kb. 25–30%-ánál) a menopauza átmenetileg kellemetlen testi tünetekkel jár, továbbá az ösztrogénszint csökkenése hajlamosabbá teszi a nőket az érrendszeri megbetegedésekre és a csontritkulásra.

Az emlősök világában elterjedt, és az embernél is megtalálható nemi különbség, hogy a nők várható élettartama hosszabb, mint a férfiaké. Ennek okai egye-

lőre nem tisztázottak, de feltehetően biológiai-hormonális hatások is szerepet játszanak az élettartam alakulásában. A férfiak nagyobb halálozási arányához a férfiszerepek és az életstílus (pl. dohányzás, alkoholfogyasztás, veszélyes munkakörök) következményeképpen hozzájárulhatnak környezeti tényezők is.

A nemek közötti lélektani különbségek

Képességek. Az intelligenciateszteket eleve úgy szerkesztették meg, hogy az összpontszámban ne legyenek nemi különbségek. Egyes specifikus készségekben (és persze az ezeket tükröző részpontszámokban) azonban vannak különbségek a nemek között. Meggyőző bizonyíték van arra, hogy a férfiak általában jobban teljesítenek a térlátást és matematikai okoskodást igénylő feladatokban, a nők viszont jobbak a gyors észlelést és bizonyos, beszédkészséget igénylő feladatokban, valamint a számolásban. *A nemek közötti átlagos különbségek azonban az esetek többségében jóval kisebbek, mint a nemeken belüli egyéni eltérések.* A „férfiaknak való" térlátási feladatokban (pl. háromdimenziós tárgy képzeletbeli elforgatása) a nők 25%-ának a pontszáma a férfiak átlagos pontszáma fölött van. (Aminthogy az is igaz, hogy a férfiak általában jobban sakkoznak és a világ legjobb sakkozói között több a férfi, de a Polgár lányok például a legjobbakkal azonos szintet érnek el.) Az egyes specifikus képességekben a fentebb felsorolt nemi különbségek gyermekkorban nem mutathatók ki egyértelműen, a serdülőkortól kezdve viszont megnövekednek.

Személyiség. Ha nőket és férfiakat megkérünk, hogy írják le, milyen viselkedést tartanak a két nemre jellemzőnek, illetve kívánatosnak, s hogy jellemezzék önmagukat az adott tulajdonságokban, akkor „férfias" és „nőies" jegyekben jellegzetes eltéréseket kapunk, amelyeknek iránya számos különböző társadalomban nagyon hasonló (Williams – Best 1982). Ezekből a tulajdonságokból többen szerkesztettek *maszkulinitás* és *femininitás* skálákat (pl. Spence – Helmreich – Stapp 1974). A „maszkulinitás" skálán az egyén olyan tulajdonságokban jellemzi magát, amelyek az önérvényesítéssel kapcsolatosak, s noha ezek mindkét nemben kívánatosak, a társadalmi sztereotípia szerint az „ideális férfira" jellemzőbbek. E tulajdonságokban a férfiak önjellemzés alapján is átlagosan magasabb pontszámot érnek el. Az előbbivel nem korreláló „femininitás" skála olyan tulajdonságokat tartalmaz, amelyek az érzelmi kifejezőkészséggel, a személyközi kapcsolatokra irányultsággal függnek össze. Ezek közé is csak olyan tulajdonságot vettek be, amelyet a társadalom mindkét nemben kedvezően ítél meg, mégis átlagosan jobban jellemző a nőkre. A két skálán azonban mindkét nemben *nagy az egyéni variabilitás, jóval nagyobb, mint a nemek közötti átlagos különbség.* Szép számban vannak olyan, ún. „androgün" személyek, akik mindkettőn magas pontszámot érnek el, személyiségüket tehát a nőies és férfias tulajdonságok egyaránt jellemzik. Sokan úgy vélik (pl. Bem 1974), hogy az androgün személyiségű emberek jobban, rugalmasabban alkalmazkodnak a változó élethelyzetekhez.

Erőszak, agresszió. Az erőszakos cselekmények, bűntények többségét férfiak követik el, és a világon mindenütt szinte elenyésző a női börtönlakók száma. A társadalom által gyakran törvényileg szentesített erőszak végrehajtó szervezeteiben, a rendőrség és a hadsereg kötelékében is túlnyomó többségben férfiakat találunk. Azt jelenti-e ez, hogy a férfiak erőszakosak, a nők pedig szelídek, békések? A dolog közelebbről nézve nem ilyen egyszerű. Noha kétségtelen, hogy az erőszak elkövetői legtöbb esetben férfiak, a nők sok esetben felbujtással vádolhatók, de legalábbis ambivalens módon viszonyulnak az erőszakkal kapcsolatos „férfias" tulajdonságokhoz. Kérdés továbbá, hogy az enyhébb erőszakos cselekedetek (pl. dührohamok, szidalmazás) vagy a közvetett agresszió (pl. rosszindulatú pletykák terjesztése) elkövetésében is ilyen nyilvánvaló különbségek vannak-e a nemek között? Erőszakos cselekmény alatt általában egyértelműen megítélhető, másnak ártó erőszakot értünk, de az agresszió fogalma sokszor keveredik más jelentéssel. Gyakran jellemzik például az erőteljesen önérvényesítő (asszertív), magabiztos viselkedést agresszívnak.

A pszichológia sokféle módszerrel tanulmányozza az agressziót, közvetlen megfigyeléssel, laboratóriumi kísérletekkel, interjúkkal és kérdőíves módszerekkel. Az irodalomból – a használt módszerektől és a vizsgált kultúrától függetlenül – egységesen az a kép rajzolódik ki, hogy a fiúk és a férfiak agresszívabbak, mint a lányok és a nők. Erőszak alkalmazására gyakrabban kerül sor férfiak (fiúk) között, mint nők (lányok) között, vagy mint férfiak és nők (fiúk és lányok) között. Nyílt, testi erőszakot elsősorban férfiak (fiúk) követnek el, de az agresszió kevésbé erőteljes és közvetett megnyilvánulásaiban már nem olyan nagyok a nemi különbségek. Az utóbbi két évtizedben mind több figyelem irányul a családon belüli erőszakra. A tapasztalat szerint a férjek nagyobb arányban viselkednek erőszakosan feleségeikkel, mint fordítva, és többnyire fizikai erőfölényüket használják ki. Bár volt néhány olyan gyermekkori és felnőttkori vizsgálat, amelyekben nem találtak különbséget a nemek között, olyan tanulmányt nemigen találunk, amely szerint a nők bizonyultak volna agresszívabbnak (Hyde 1984; Maccoby – Jacklin 1974, 1980).

Félelem, szorongás, lelkibetegségek. A félelem és az agresszió egymáshoz szorosan kapcsolódó állapotok. Hasonló külső ingerek válthatják ki egyiket vagy másikat, de a félelem kizárja az agressziót és az agresszió gátolja a félelmet. Nem ritka viszont, hogy az egyik hirtelen átcsap a másikba. A közvéleményben élő sztereotípia szerint a nők félénkebbek és szorongóbbak, mint a férfiak, de ezt a vélekedést viszonylag kevés adat támasztja alá. Egyes vizsgálatok szerint a lánycsecsemők ismeretlen személyekkel és helyzetekkel szembesülve előbb mutatnak félelmet, mint a fiúk, de ezt a már említett, korábbi érésnek tulajdonítják, és hamarabb el is múlik, mint a fiúknál. Idősebb gyerekeknél nem találtak meggyőző bizonyítékot a lányok fokozottabb félénkségére. (Saját, négyéves angol és magyar gyerekekkel végzett vizsgálatunkban mi sem találtunk e tekintetben különbséget lányok és fiúk között; lásd Gervai – Turner – Hinde 1993.) Felnőttekkel végzett kérdőíves vizsgálatokban azt tapasztalták, hogy a nők erőteljesebb félelmekről számoltak be, mint a férfiak, de objektív mérések és meg-

figyelések hiányában nem dönthető el, hogy ez a különbség mennyiben tudható be a férfiak vonakodásának attól, hogy beismerjék félelmeiket. Laboratóriumi kísérletekben viszont azt találták, hogy a férfiak nagyobb hajlandóságot mutatnak félelmük leküzdésére, mint a nők, akik inkább elkerülik félelmük forrását.

Fiatal lányok és felnőtt nők gyakrabban számolnak be szorongásra utaló testi tünetekről (pl. fejfájás, álmatlanság), és kóros szorongás is gyakrabban fordul elő a nők körében, mint férfiak között. Kimutattak nemi különbséget más, a normális életvitelt zavaró lelkibetegségek előfordulásában, megoszlásában is. Ezeknek a különbségeknek a megbízhatósága azonban nemegyszer problematikus a betegségek megállapítását befolyásoló nemi sztereotípiák miatt, továbbá azért is, mert a nők könnyebben, ennélfogva gyakrabban folyamodnak orvosi segítségért. A statisztikai adatok azonban e nehézségek figyelembevételével is azt mutatják, hogy míg a pszichotikus megbetegedések (szkizofrénia, mániás-depressziós pszichózis) és a személyiség-, valamint viselkedészavarok hasonló gyakorisággal fordulnak elő nők és férfiak körében, *az alkohol- és a kábítószer-betegségek a férfiak között, a depresszió és a neurózisok a nők között gyakoribbak.* A befejezett öngyilkosságok arányában szintén a férfiak „vezetnek", az öngyilkossági kísérletek nemek közötti megoszlásában viszont nagy kulturális eltéréseket találtak. Érdekes módon különbség van a nemek között abban is, hogy a családi állapot miként hat a lelkibetegségekkel kapcsolatos védettségre, illetve veszélyeztetettségre. A házasságban élő férfiak között kisebb gyakorisággal fordulnak elő a fentebb említett betegségek, valamint az öngyilkosságok is. Ezzel szemben a hajadon, az elvált és az özvegy nők ritkábban szenvednek lelki zavaroktól, s a pszichiátriai nőbetegek túlnyomó többsége férjezett.

A nemek közötti lélektani különbségek eredete

A felsorolt nemi különbségek magyarázatára egyaránt találhatók olyan elméletek, amelyek a biológiai és olyanok is, amelyek a környezeti hatások fontosságát hangsúlyozzák.

A férfiak előnyét a térbeli képességekben *nemhez kötött öröklődéssel* próbálták magyarázni, nagyjából úgy, mint az ugyancsak férfiakban fellépő vérzékenységet vagy színvakságot. A családvizsgálatok eredményei ellentmondásosak voltak, és végül is az X kromoszómához kötött öröklődés hipotézisét nem lehetett bizonyítani. Egy másik biológiai magyarázat az agyféltekék funkcióinak specializálódásában, az ún. lateralizációban véli a mentális képességekben talált nemi különbségek okát. Az elképzelés lényege, hogy a női és a férfi agyféltekék nem egyforma mértékben specializáltak. Míg korábban azt gondolták, hogy a nők agya lateralizáltabb, ma már az az uralkodó nézet, hogy amennyiben van különbség, akkor az éppen fordított: a férfiak agyában specializáltabbak a féltekék funkciói. Ez minden valószínűség szerint összefügg azzal, hogy a nők agyában a féltekéket összekötő kérgestest nagyobb kiterjedésű (Kimura 1992). Itt azonban újra hangsúlyozni szeretném, hogy a nemi különbség a lateralizáció mértékében

van, és *rendkívül csekély a nők és a férfiak agyának kiterjedt féltekei specializáltságához képest.* A harmadik biológiai elmélet szerint a térbeli és a verbális képességekben lévő nemi különbségeket az agyra ható nemi hormonok okozzák. Egyelőre a bizonyítékok erre a feltételezésre kevéssé megbízhatók, de amennyiben elfogadjuk például a térbeli feladatmegoldás és a tesztoszteronszint összefüggését, akkor sem világosak az oksági viszonyok.

A *környezeti hatásokat előtérbe állító magyarázatok* az eltérő játékokban keresik a lányok és a fiúk későbbi eltérő teljesítményeit. Eszerint a fiúk aktív bátorítása a célzást igénylő sportokra, a modellépítés és más építőjátékok elősegítik a térbeli képességek fejlődését, míg a lányoknak kevesebb ilyen gyakorlásban van részük. Bár vannak bizonyos összefüggések az említett játékokkal való tapasztalat és a teljesítmény között, az oksági viszony itt sem tisztázott: nem világos, hogy a játék fejleszti-e elsődlegesen a képességet, vagy ellenkezőleg, jó térérzékkel rendelkező gyerekek szívesebben építenek vagy sakkoznak. Ugyancsak nem könnyű környezeti tényezőkkel megmagyarázni a fiúk javára szélsőségesen eltolódott arányt a matematikai tehetségek között, különösen olyan feltételek között (pl. a magyarországi tehetséggondozásban), ahol a tehetséges lányok és fiúk hasonló oktatásban részesülhetnek.

Mi a magyarázat az *agresszivitásban* tapasztalt nemi különbségre? Nos, a biológiai magyarázat abból indul ki, hogy az állatvilágban is gyakran a hímek az agresszívabbak. A hím „harci eszközök" kifejlődése és az agresszivitás maga is a hím nemi hormon, a tesztoszteron szabályozása alatt áll, és a kasztrációnak mindkettőre mérséklő hatása van. Innen kis lépés az emberi agresszivitás biológiai-hormonális magyarázata (Maccoby – Jacklin 1974). A helyzet azonban már az állatoknál is bonyolultabb ennél. A hímek agresszivitása az esetek többségében szezonális, a párzási időszakra, és sokszor csak meghatározott területre korlátozódik. Sok fajban előfordul, hogy a nőstények, ugyancsak a szaporodással összefüggésben, fészküket, utódaikat agresszívan védelmezik. A nemi hormonok szerepe az emberi agresszivitásban sem egyértelmű. A tesztoszteron a magzati fejlődés idején, majd később a serdülőkortól kezdve gyakorolhat közvetlen befolyást az agyra és a viselkedésre. Bár a magzati élet során hím nemi hormon hatásának kitett lányok viselkedése sok szempontból „fiúsabb", mint egészséges lánytestvéreiké, de nem agresszívabbak. Egy másik vizsgálatban „agresszív" és „nem-agresszív" serdülők, illetve bebörtönzött férfiak csoportjai között kerestek, de nem találtak eltérést a tesztoszteron szintjében, bár az utóbbiak közül magasabb volt azoké, akik serdülőkorukban már elkövettek erőszakos bűncselekményt. Még ha van is összefüggés a tesztoszteronszint és az erőszakos viselkedés között, nehéz eldönteni, hogy mi minek az oka: a tesztoszteron okozza az erőszakos viselkedést, vagy az agresszív indulat, viselkedés változtatja meg a szervezet hormonális állapotát? Ha egyértelműen bizonyítható volna is az agresszió és a tesztoszteron kapcsolata, akkor sem adna biztosan teljeskörű magyarázatot az agresszióban található nemi különbségekre. Agresszív viselkedés ugyanis már jóval a serdülőkor előtt, hároméves fiúk között is megfigyelhető, pedig gyerekkorban a hím nemi hormonok szintjében gyakorlatilag nincs különbség a

nemek között. Az erőszakkal kapcsolatban további biológiai tényező még a méret és a testi erő, amelyek szintén számításba vehetők az agresszivitással kapcsolatos nemi különbségek vizsgálatakor, mint azt a családon belüli erőszak kapcsán már említettem.

A környezet hatását hangsúlyozó magyarázatok a különböző nevelést látják a fiúk és a lányok eltérő *agresszivitásának* hátterében. Úgy vélik, hogy míg a szülők a kulturális sztereotípiáknak megfelelően a lányoknál helytelenítik az erőszakos viselkedést, támadás esetén megvédik őket, a fiúkat inkább arra bíztatják, hogy szálljanak szembe az erőszakkal és védjék meg magukat. Fiúk elkülönült csoportjaiban amúgy is gyakoribb a féktelen, hancúrozó játék, ami könnyen átcsaphat valódi verekedésbe. Egyes kutatók szerint az óvónők, tanítók is eltérően reagálnak a lányok és fiúk erőszakos viselkedésére, mások kevés különbséget találnak a pedagógusok reakcióiban. Megint mások azt tapasztalták, hogy azok az emberek – nők és férfiak egyaránt –, akik tanúi voltak annak, hogy szüleik bántalmazták egymást, maguk is nagyobb valószínűséggel erőszakosak házastársukkal.

A *szorongás* gyakoriságában talált nemi különbségek biológiai magyarázata rokon az agresszióra vonatkozó elmélettel (Gray 1971). Alapjául mindössze az a megfigyelés szolgált, hogy egyes rágcsálóknál kimutattak nemi különbségeket a félénkségben, és ezeket a nemi hormonok befolyásolták. Adatok híján a biológiai-hormonális magyarázat az ember esetében elég gyenge lábon áll. A szocializációs magyarázat szerint a lányokat és a fiúkat a felnőttek, de játszótársaik is már kisgyermekkortól eltérő módon szoktatják érzelmeik, így egyebek közt félelmeik kifejezésére. A fiúk korán megtanulják, hogy „egy nagyfiú" nem sír, ha megüti magát, nem fél a sötétben vagy a doktornénitől, míg a lányok hasonló érzelmi megnyilvánulásaival toleránsabb a környezet.

A *depresszió* és a hormonális hatások kapcsolata homályos, de nagyon valószínű, hogy nem ad kielégítő magyarázatot a nők és a férfiak közötti előfordulás jelentős eltérésére. Egyes életeseményekkel összefüggésben, például szülés után, gyakoribb a depresszió, de ennek kapcsolata a hormonális változásokkal úgyszintén nem világos. Úgy tűnik, hogy például a posztnatális depresszió hátterében szerepelnek olyan környezeti-szociális tényezők, mint a lakáshelyzet, a jövedelmi viszonyok, a partnerkapcsolat minősége stb. Ugyanakkor a menopauzát követően kevesebb a depressziós megbetegedés, mint ezt a hormonális (és a „kiürült fészekkel" kapcsolatos pszichológiai) hatások alapján várnánk. Mint fentebb említettem, a depressziós nőbetegek nagyobb része, ellentétben a férfiakkal, házasságban él, ami a női szerepek és a depresszió kapcsolatára utal. Úgy tűnik, hogy az intrapszichés tényezők, a valódi, megterhelő életeseményekkel együtt nagy valószínűséggel okoznak depressziót, de ma még nincs kielégítő válasz a lelkibetegségek előfordulásában talált nemi különbségekre.

Nemi szerepek

Az utolsó két évtized bővelkedik a nő–férfi viszonnyal kapcsolatos kutatásokban, amelyekben egyébként egyfajta hangsúlyeltolódás is tetten érhető. Mára általánosan elfogadottá vált, hogy a nemek közötti különbségek minden társadalomban sok tényező befolyása alatt állnak, vagyis az egyes nemmel kapcsolatos egyéni jellemzők (személyiségjegyek, attitűdök, nemi szerepek) nem állnak szükségszerűen szoros kapcsolatban egymással, és fejlődéstörténetük az egyén életében különböző lehet (Spence 1984, Spence – Helmreich 1978). Az is egyre nyilvánvalóbb, hogy az egyén gondolkodását, érzéseit és viselkedését a társas kapcsolatok rendszerében kell értelmezni, amely maga is változik az életút során (pl. Tóth O. 1994a), s amely egyben az adott társadalomra jellemző nézetek, normák és értékek tágabb rendszerének befolyása alatt áll (pl. Cseh-Szombathy 1994, Pongrácz 1994). A modern ipari társadalomban szétvált család és munka világa bőséges információt szolgáltat a nemekre jellemző tipikus viselkedésformákról, és a többé-kevésbé elkülönült szerepekről.

Nemi szerepek a családban. A mi társadalmunkban a legutóbbi időkig szinte mindenki, de az emberek túlnyomó többsége még ma is házasságban él. Mint fentebb utaltam rá, a házasság terhei különböző súllyal nehezednek nőkre és férfiakra. (Különbözőképpen is ítélik meg az előnyeit és hátrányait; lásd Tóth O. 1994b.) A házastársi szerepek változását a házasság kezdetétől a végéig nyomon követve belátható, hogy a nőkkel és a férfiakkal szemben szinte egész életük során más elvárások érvényesülnek (Stoll 1978). A nők felnőtt életének középpontjában a házasság minden szakaszában *más személyek* – férjek, gyermekek, idős szülők, unokák, és a megözvegyülést vagy a válást követően esetleg újabb partnerek – állnak. Míg a férfiak közül a nők gondoskodását élvező házasok a legegészségesebbek, az ő várható élettartamuk a leghosszabb, addig a nők közül a hajadonok, elváltak és özvegyek mind jobb életkilátásokkal rendelkeznek, mint a házasságban élők.

A szerepek, noha csökkenő mértékben, még a mai európai családokban is a nemek választóvonala mentén oszlanak meg, amennyiben elsősorban a nők dolga a háztartás ellátása és a gyermekgondozás, és főleg a férfiakra hárul a család anyagi ellátása (Harding 1989). (A kelet- és közép-európai családok e tekintetben valamelyest különböznek, mert ezekben az országokban egy jövedelemből általában nem tarthatók el a családok, továbbá sokkal kisebb arányú a részfoglalkoztatás, mint a nyugati társadalmakban.) A nők végzik a házimunka és a gyermekgondozás nagy részét még akkor is, ha teljes munkaidőben dolgoznak, bár a férjek a kényszerítő körülmények miatt ilyenkor valamivel többet segítenek (pl. Gervai – Turner – Hinde 1995, S. Molnár 1994). Több vizsgálatban kimutatták, hogy a férfiak részvétele inkább a gyermekek körüli *nem-rutin teendőkre* korlátozódik, s a háztartási tennivalók megoszlása a nemi sztereotípiák szerint történik.

Nemi szerepek a munkában. Minden ismert kultúrában, a legegyszerűbb törzsközösségektől a legösszetettebb társadalmakig megtaláljuk a nemek közötti mun-

kamegosztást. A gyűjtögető–vadász társadalmakban általában a férfiak vadásznak és halásznak, a nők gyűjtik a növényi táplálékot. A férfiak munkálják meg a fémet, készítik a fa-, a kő- és a csonteszközöket, a nők fonnak, szőnek, agyagedényeket és kosarakat készítenek. Noha az ipari társadalmakban a nők munkavállalási lehetőségei óriási mértékben növekedtek és ugyanazok a munkahelyek egyre inkább nyitva állnak mindkét nem számára, nyilvánvaló, hogy még mindig vannak „női" és „férfi" szakmák, tevékenységek. Nők teszik ki például az óvodai és általános iskolai nevelők és tanítók, a gyógypedagógusok, a kórházi ápolószemélyzet és a bolti eladók túlnyomó hányadát, továbbá az irodai dolgozók, könyvtárosok, egyes szakmákban a gyári munkások többségét. A különféle szintű műszaki képzettséget igénylő pályákon túlnyomóan férfiakat találunk, s ők vannak többségben a jogászok, gazdasági szakemberek, orvosok, tudományos kutatók és a felsőoktatásban tanító tanárok között is. A nagyobb presztízsű és magasabb jövedelemmel járó vezetői (pl. iskolaigazgatói, hivatal- és üzletvezetői, művezetői) állásokat még azokon a területeken is inkább férfiak töltik be, ahol egyébként a nők vannak többségben. A politikusi pályán alig találunk nőket, ami közvetlen hátrányt jelent a nők érdekeinek képviseletében!

A nemi szerepek eredete

Honnan ered ez az egyetemes, pánkulturális szereposztás a nemek között? Az egyik magyarázat e téren is a biológiai-evolúciós alapokhoz nyúl vissza. A pszichiáter John Bowlby (1969) az emberi evolúció, saját klinikai gyakorlata, valamint állatkísérletek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a gyermek egészséges lelki fejlődéséhez elengedhetetlen az elsődleges gondozóhoz (többnyire az anyához) való szoros korai kötődés, s ennek kialakulását mind a gyermekben, mind a gondviselőben ösztönös érzékenység és ösztönös válaszok segítik elő. Az eredetileg elkötelezetten feminista szociológus, Alice Rossi, aki 1964-ben még azt vallotta, hogy az anyai szerep a női szocializáció eredménye, 1977-ben már szintén úgy vélte, hogy a nemi szerepeket értelmező szociológiai elméletnek figyelembe kell vennie az ember evolúciós történetét, a szaporodás és az utódnevelés biológiai aszimmetriáját és a szerepek ebből következő természetes megosztását. Bowlby és a szociobiológusok érvelését követve azt állította, hogy a nemek különbözősége a viselkedésben egyenesen következik a női és a férfi szexualitás különbözőségéből, valamint a gyermekgondozás iránti különböző elkötelezettségből. Úgy vélte, hogy a nők és a férfiak számára az egyes készségek elsajátítása biológiai okokból eltérő erőfeszítést kíván. A nőket az emberi törzsfejlődés alkalmasabbá tette a gyermekgondozásra, és a férfiaknak több tanulásra van szükségük ahhoz, hogy jó szülők legyenek, mert számukra, ellentétben a nőkkel, nem eleve adott a gyermekhez való szoros kötődés.

Más szerzők kétségbe vonják az evolúciós örökség jelentőségét, és a születés pillanatától kezdődő nemi szocializációt teszik felelőssé a nemek közötti munkamegosztás kialakulásáért. Az újszülött nemét a viselkedés alapján nem könnyű

megállapítani. Kísérletekkel demonstrálták, hogy férfiak és nők másképp látják ugyanazt a csecsemőt, másképp bánnak vele attól függően, hogy lánynak vagy fiúnak vélik (Condry – Condry 1976, Haviland 1977, Smith – Lloyd 1978). A szülők sztereotip elvárásai valamelyest befolyásolják a gyermekek viselkedésének, tulajdonságainak az észlelését és megítélését, következésképpen befolyásolhatják a gyermekkel való bánásmódot is.

A nemeket megkülönböztető családi szocializációt nagyon sokan vizsgálták. Maccoby és Jacklin (1974) a nemek közötti különbségeket áttekintő, összefoglaló munkájukban arra a következtetésre jutottak, hogy a lányokkal és fiúkkal való szülői bánásmódban meglepően kevés következetes különbség van. Az empirikus, kvantitatív vizsgálatok újabb metaanalízise (Lytton – Romney 1991) szintén kevés következetesen érvényesülő hatást mutatott ki. Ezek közé tartozik, hogy a szülők megerősítik gyermekeik „nemüknek megfelelő", sztereotip tevékenységét, játékválasztását, s hogy a „nyomás" valamivel erősebb az apák részéről, és valamivel erőteljesebben érvényesül a fiúgyermekek esetében. A szocializáció egyéb területein, például a teljesítményre való ösztönzésben, vagy az erőszakos, durva viselkedés korlátozásában nem találtak megbízható különbségeket, és a jelek szerint az életkor növekedésével egyre kevésbé eltérő a fiúkkal és a lányokkal való bánásmód. A családi minta, értékrend bonyolult hatását mutatja Weisner és Wilson-Mitchell (1990) vizsgálata, akik a nemek egyenlőségét valló „nem-hagyományos" családokban vizsgálták hatéves gyermekek nemi szerepekkel kapcsolatos ismereteit és preferenciáit. Azt tapasztalták, hogy ezekben a családokban a gyerekek jobban tudták, hogy a sztereotip női és férfi szerepeket mindkét nem képviselői betölthetik, saját preferenciáikban azonban nem különböztek a „hagyományos" családok gyermekeitől. A családi szocializáción alapuló magyarázatok tehát szintén nem látszanak teljesen kielégítőnek.

Megfigyelték, hogy a gyerekek két–három éves kortól egyre inkább egynemű csoportokba verődnek. A nemek elkülönülése nehezen befolyásolható és minden megvizsgált kultúrára jellemző (Archer 1992, Whiting – Edwards 1988). Maccoby (1988) szerint a nemek elkülönülése csoportjelenség, amelynek nemigen van köze egyéni preferenciákhoz, személyiségjegyekhez, sem pedig valamilyen nemre jellemző tevékenységhez, játékhoz. Szerinte a fokozódó elkülönülés egyúttal nemi „szubkultúrák" kialakulásához vezethet, vagyis a lány- és fiúcsoportokon belüli eltérő játék- és interakciós stílusok alakulnak ki, amelyek éppenséggel a másik csoport számára kevéssé vonzók, s maguk is fenntartják az elkülönülést. A lányok például szívesen játszanak kisebb helyen és valamivel barátságosabbak egymással, a fiúk vadabbul hancúroznak és több önérvényesítő, erőszakos interakciót figyelhetünk meg közöttük (Gervai 1994). A lány- és fiúcsoportokban a kortárs-szocializáció a nemek közötti, kezdetben csekély viselkedési és preferenciabeli különbségek növekedéséhez vezethet. A kortárscsoport hatásához hozzáadódik a környező társadalom sztereotípiáinak a befolyása: az ipari társadalmakban az olvasókönyvek szöveg- és képanyagától kezdve a játékipar termékein át a mindenütt jelenlevő hirdetésekig, amelyek rendkívül szélsőséges nemi prototípusokat jelenítenek meg. Az iskolás gyermekekre és a serdü-

lőkre ezek a családon kívüli tényezők valószínűleg erősebben hatnak, mint a szülői bánásmód, s részben ez lehet az oka a többnyire kudarcba fulladt „gender-free" nevelési kísérleteknek.

Összefoglalás

Egyre világosabb, hogy a nemek közötti pszichológiai különbségek mindegyikére és minden vonatkozására nem képes egyetlen elmélet magyarázatot adni, és minden próbálkozás felveti a biológiai-szociális, öröklött-környezeti tényezők (nature-nurture) szerepének a kérdését. Szinte bizonyos, hogy a válasz „is-is": *a biológiai/öröklött és a szociális/környezeti tényezők együttesen állnak az egyéni változatosság és a nemi különbségek hátterében.*

Az emberek közötti egyéni különbségeket létrehozó hatások felderítésével foglalkozik a humán viselkedésgenetika. Iker- és családkutatások segítségével igyekszik feltárni a képességekben, személyiségjegyekben, normális és patológiás viselkedésben szerepet játszó örökletes és környezeti tényezőket, és megkísérli azok egymáshoz viszonyított súlyának becslését (Plomin 1990). A kutatás jelenlegi állása szerint az egyéni különbségeket 30–50%-ban öröklődő különbségek okozzák, a fennmaradó hányad viszont a környezet változatosságának (valamint az öröklődő tényezők és a környezet kölcsönhatásának) köszönhető. Kimutatták például, hogy a férfiak alkoholizmusában a környezeti-szociális tényezők mellett jelentős genetikai hatás is érvényesül (alkoholista apák örökbeadott fiai 22%-ban maguk is alkoholistává lesznek), míg a nők között nemcsak kevesebb az alkoholista, de a genetikai hatás is gyengébb (alkoholista apák örökbeadott lányai csak 4%-ban válnak maguk is alkoholistává).

A számítások szerint a vizsgált jellegekben, képességekben, személyiségjegyekben stb. a nem (nő vagy férfi) az összes egyéni variabilitásnak kicsiny, átlagosan mindössze 5%-áért felelős. Ez a hányad esetenként, például a matematikai gondolkodásban vagy a depresszióra való hajlamban nagyobb, más esetekben még kevesebb. Így a becslések is azt támasztják alá, amivel ezt az írást kezdtem: *a nemek közötti átlagos különbségek sokkal kisebbek és jelentéktelenebbek, mint a nemeken belüli egyéni változatosság.*

A nők és a munka világa

Koncz Katalin

A rendszerváltás reménnyel töltötte el mindazokat, akik a nők sajátos érdekeinek sérelmét igazságtalannak, egyenlő esélyeik megvalósítását megoldandó célnak tekintették. A józan prognózisok nem számítottak azonnali fordulatra. A nemzetközi összehasonlító elemzések körvonalazták az elmozdulás lehetséges irányait, valamint a nők diszkriminációját makacsul őrző területeket. A tények fényében ma már idealistának tűnnek azok a feltevések, hogy a demokratizálódó társadalom a korábbiaknál jelentősebb szerepet szán a nőknek a döntéshozatali folyamatokban, hogy az iskolázottság javulásával munkaerőpiaci hátrányaik némileg enyhülnek, hogy a kettős szerep terhe és nyomása a foglalkoztatás rugalmatlanságának oldásával mérséklődik.

Megfelelő kutatások (gender study-k) hiányában nem lehet biztosan állítani, hogy a férfiak vagy a nők helyzete romlott-e jobban. A társadalom átalakításáért mindkét nem megfizeti az árat. S annál jobban, minél lejjebb helyezkedik el a társadalmi hierarchiában (bár ezt az állítást többen vitatják), s minél korlátozottabbak az érdekei megvédésére kifejlesztett vagy rendelkezésre álló eszközök. Elégedettségre csupán a népesség felső tizedében, a korábban is a csúcson lévők és a csúcsra újonnan felkapaszkodók körében van ok. A magas önálló jövedelemmel rendelkezők között a nők aránya a férfiakénál alacsonyabb. 1990-ben az 50 fő feletti létszámmal gazdálkodó szervezetekben foglalkoztatott férfiak 1,3%-a, a nők 0,4%-a keresett 50 000 forint felett. Mindezek, valamint a nők helyzetére irányuló saját vizsgálataim alapján a nők helyzetének romlását vélem erőteljesebbnek, jóllehet tudatában vagyok annak, hogy a női népesség rendkívül heterogén összetételű társadalmi csoport. Az összehasonlítás egyetlen dimenziója azonban ezúttal az ugyanolyan heterogén összetételű férfi népesség.

Nők a munkaerőpiacon

A nemek munkaerőpiaci részvételének mennyiségi jegyeiről, a foglalkoztatás színvonaláról és szerkezetéről, valamint minőségéről a munkaerőpiaci pozíció tájékoztat.

Összefoglalóan elmondható, hogy a női foglalkoztatás színvonala – a jelenlegi statisztikai nyilvántartási rendszer szerint – a férfiakét meghaladja. Foglalkoztatási-foglalkozási szerkezetük a hatalom, felelősség, anyagi-erkölcsi megbecsülés, előmenetel szempontjából a férfiakénál kedvezőtlenebb. Hátrányos munkaerő-

piaci pozíciójuk a munkába lépés pillanatától a helyzetjavító mozgások korlátain át végigkíséri szakmai életpályájuk egészét.

Pillanatkép a női foglalkoztatásról

A nők foglalkoztatásának látványos bővülése az elmúlt 30–40 év történéseinek egyik legszembetűnőbb jelensége a világ minden régiójában. A folyamat dinamizmusa Kelet-Közép-Európában meghaladta a fejlett európai országokra jellemző mértéket. Nemzetközi összehasonlításban a magyar nők foglalkoztatottsági színvonala Európa élvonalában áll. 1994. január 1-én a munkavállalási korú (15–54 éves) nők 80,8%-a volt gazdaságilag aktív (ebbe beleértendők az aktív keresők, a gyesen és gyeden lévők, valamint a regisztrált munkanélküliek), míg a (15–59 éves) férfiaknak csak 76,5%-a (lásd a 70. oldalon lévő felső táblázatot).

Vitatott, hogy e mutató nemek szerinti különbségében döntő szerepet játszó gyesen és gyeden lévők létszámát indokolt-e foglalkoztatottként szerepeltetni olyan körülmények között, amikor a munkahely fogadási kötelezettsége jogszabályi szinten is erőteljesen leszűkült (pl. 30 napos felmondási tilalom), s a foglalkoztatási kötelezettség a munkahelyek megszűnése, szervezeti átalakulások miatt egyébként is realitását vesztette. Ha ezt a statisztikai torzító hatást kiküszöböljük, akkor a nők és a férfiak munkaerőpiaci integrációja nagyjából hasonló értéket mutat, ami még mindig szokatlan jelenség a fejlett piacgazdaságokban, ahol a férfiak gazdasági aktivitása meghaladja a nőkét (lásd Frey 1993).

A női foglalkoztatás másik – nemzetközi összehasonlításban kirívó – sajátossága *a foglalkoztatás rugalmatlan rendszere*. A foglalkoztatás kettős értelemben is rugalmatlan: egyrészt nem teszi lehetővé a különböző rövidebb, hosszabb távú, eltérő munkavállalói stratégiák érvényesítését. A munkavállalás anyagi kényszere (a jól ismert kétkeresős családmodell dominanciája) miatt azok sem engedhetik meg maguknak, hogy életük meghatározott szakaszában vagy teljes idejében otthoni munkára, háztartásvezetésre, családgondozásra rendezkedjenek be, akikben az ez irányú igény erőteljesen él. De rugalmatlan a foglalkoztatás rendszere a teljes munkaidős foglalkoztatás kényszere miatt is. A fejlett piacgazdaságokban kiterjedten alkalmazott részmunkaidős foglalkoztatás nálunk alig ismert (a foglalkoztatottak maximum egy százaléka dolgozik a klasszikus értelemben vett részmunkaidőben). Vizsgálatok tanúsága szerint a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztésének nincsenek jogszabályi korlátai (Frey – Gere 1994) s figyelemre méltó mind az érdekeltek igénye (KSH 1988, Frey 1993), mind a munkáltatók fogadókészsége (Frey – Gere 1994).

A részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztésével szembeni illúziókat célszerű a realitások talajára terelni. Nemzetközi tapasztalatokra utalva már korábban is felhívtam a figyelmet e foglalkoztatási forma diszkriminatív jellegére (Koncz 1987), amit bevezetése esetén indokolt korlátozni, hogy minél kevésbé váljon a nők újabb hátrányának forrásává.

A női foglalkoztatás szerkezete kedvezőtlen: a nők többsége a foglalkozási hierarchia alsóbb szféráiban helyezkedik el (lásd a 71. oldalon lévő táblázatokat). Alacsony a nők aránya a vezetők, főként a felsőbbszintű vezetők között. A nők hagyományos pályaorientációja fenntartja a munkaerőpiac nemek szerinti szegmentáltságát, továbbá a sok szempontból kedvezőtlen és hátrányos foglalkozási koncentrációt.

Férfiak hátrányos helyzetben: a munkanélküliség alakulása

A rendszerváltást követően a munkanélküliek száma rohamosan nőtt, pár hónapon belül elérte a 10, majd később a 14%-ot. 1993-ban kezdődött el a munkanélküliség mérséklődése. Átmeneti ingadozásokat követően 1993 februárja óta folyamatosan csökkent a munkanélküliek létszáma 1995 januárjáig, amikor ismét emelkedni kezdett. Februárban a munkanélküliek száma 550 484 fő, a munkanélküliségi ráta 11,5% volt (OMK 1995).

A nők a munkanélküliek között mindvégig alulreprezentáltak voltak, arányuk 1992 és 1994 között 41–42% körül mozgott. A KSH jelentése szerint 1994-ben a nők 10,9%-a, a férfiak 15%-a volt munkanélküli. A fejlett piacgazdaságok országainak többségében és a régió többi országában a női munkanélküliség nagyobb mint a férfiaké.

1995 februárjában a regisztrált munkanélküliek 40,6%-a volt nő. Nem jellemző női dominancia sem a munkanélküli ellátásban részesülők (42,2%), sem a pályakezdő munkanélküliek (41,7%), sem a hosszabb időn (180 napon) túl segélyezettek (39,9%) között (OMK 1995).

A munkanélküliek nemek szerinti megoszlásában a rendszerváltást követő gazdaságpolitika, a gazdaság szerkezeti átalakulásának iránya, a gyesen–gyeden lévők létszáma és statisztikai számbavétele jut kifejezésre. Azokban az ágazatokban történtek nagyarányú létszámleépítések (nehézipar), ahol a nők aránya alacsony. A jövőben a munkanélküliek szerkezetének átalakulása várható – a nők hátrányára. A további létszámleépítések sorsára jutó ágazatokban, a 15%-os karcsúsításra ítélt köztisztviselői karban többségben vannak a nők.

A bér- és keresetkülönbségek hatása tompítva jut kifejezésre a munkanélküli segélyek eltérésében. 1994 decemberében a nők a férfiak átlagos havi segélyének 90,2%-át kapták, 10 582 forintot (OMK 1994). (1995 januárjától ebben a bontásban nem állnak rendelkezésre adatok.)

Felvételi diszkrimináció

A nők férfiakénál kedvezőtlenebb munkaerőpiaci pozíciói a munkába lépés pillanatától megnyilvánulnak és végigkísérik a foglalkozási életpálya egészét.

A nemek diszkriminációjának tilalmát az Alkotmány és a Munka Törvénykönyve egyaránt megfogalmazza. A jogsértés megítélésére alkalmas alsóbbszintű

jogszabályok hiányában azonban a jogsértés bizonyítása és orvoslása alig megoldható. Ezért minden korlát nélkül érvényesülhet a megkülönböztetés a nők hátrányára a betöltetlen munkaposztokra pályázók között. Bár az álláshirdetésekben visszaszorult a nők diszkriminálásának nyílt megfogalmazása, tapasztalatok szerint – főként a munkahelyi hierarchia kiemelt posztjaira – gyakran szinte felesleges felvételre jelentkezni. Férfijelöltek között a nők sorsa többnyire már a felvételi beszélgetés bonyolítása előtt eldől.

A felvételi diszkrimináció a rendszerváltást követően egyértelműen erősödött. A magánszférában korlátlanul érvényesülő profitmotívum (vagy inkább: a gyors meggazdagodás utáni hajsza) általában hátrányos helyzetbe hozza a nőket, akik tehetségüktől, rátermettségüktől, iskolázottságuktól, koruktól és családi állapotuktól függetlenül anyák, családgondozók voltak, most azok, vagy lesznek. S ez a rövid távú célokat követő versenyszférában ma döntő korlát és a tehetség kibontakozásának és kibontakoztatásának fő akadálya. Nem találhatók a hatalomgyakorlás terén olyan hosszú távú nemzeti-állami érdekeket képviselő megfontolások, amelyek racionális és hatékonysági szempontból korlátoznák a versenyszféra törekvéseit. Hatalmas szellemi erőforrások és tartalékok maradnak így parlagon a rövid távú szemlélet következtében.

Pozitív helyzetkép: a nők iskolázottsága

A munkaerőpiaci pozíció szempontjából meghatározó jelentőségű az iskolázottság-, de még inkább a szakképzettség színvonala. Az iskolázottság tekintetében a nők jelentős eredményeket könyvelhetnek el. Az elmúlt évtizedekben a női iskolázottság színvonala lényegesen emelkedett, s közeledett a férfiak iskolázottságához; sőt a fiatalabb korosztályokban már felülmúlja azt (lásd a 65. oldalon lévő táblázatokat). 1990-ben a férfi keresők 31,5%-a rendelkezett középiskolai vagy ennél magasabb színvonalú végzettséggel, a női keresők 43,9%-a. Az 1990-es népszámlálás során fordult elő először, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező kereső nők aránya (12,7%) a férfiakénál már magasabb (11,9%) (KSH 1992).

Elmaradás mutatkozik viszont a *nők szakképzettsége terén*. Míg a férfiak több mint háromnegyede, a nők 46%-a szakképzett csupán. A szakképzettségbeli lemaradás rontja munkaerőpiaci pozíciójukat és hozzájárul hátrányos helyzetük konzerválásához a kereső munka világában. A nők a hagyományosan nőinek ítélt foglalkozásokban és szakmákban tömörülnek nagyobb arányban. A textil- és ruházati iparban dolgozók, az óvodai alkalmazottak, a tanítók, az egészségügyi középkáderek, a beosztott ügyviteli dolgozók stb. többsége nő. Ez korlátozza munkaerőpiaci versenyképességüket, erősíti foglalkozási koncentrációjukat, ezáltal fenntartja a munkaerőpiac nemek szerinti szegmentálódását, annak minden káros hatásával és következményével együtt.

Legyőzhetetlen előmeneteli korlátok

A nők többnyire rendelkeznek a vezető pozíció betöltéséhez szükséges iskolai végzettséggel és szakmai gyakorlattal. Előmenetelük, szakmai karrierjük előtt mégis akadályok tornyosulnak. A nők foglalkozási szerkezete egy piramissal jellemezhető, miszerint a hierarchia alján többségben vannak, a csúcs felé haladva azonban egyre jobban csökken az arányuk.

A férfi fizikai dolgozók 62%-a szakmunkás, a nőknek csupán 30%-a. Többségük (54%) betanított munkás. A nem fizikai foglalkozásokban a férfiak 45%-a dolgozik vezető-irányító beosztásban, a nők 15%-a. Az ügyvitel teremt tömeges munkalehetőséget a nőknek; a nem fizikai nődolgozók 62%-a beosztott ügyviteli dolgozó, arányuk e munkakörben 93% (KSH 1992).

A foglalkozási piramis jellemző az egyes foglalkozási csoportok különböző szintjeire (pl. tanítók–tanárok), az egyes beosztások különböző felelősségi és presztízs szintjeire (pl. falu–város, kis- és nagyszervezetek, alsó-közép-felsővezetési szint) és egy adott munkahelyi szervezet beosztás szerinti megoszlására is (pl. tanárok–igazgatók, egyetemi beosztások hierarchikus szintjei).

A nők előmeneteli korlátai időtől, tértől, társadalmi rendszerektől függetlenül érvényesülnek, bár a korlátok feszülése a technikai-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan enyhül. Magyarországon és a világon mindenütt nagyarányú javulás következett be a női vezetők számában és arányában az elmúlt húsz évben. A nők előmeneteli esélyeinek korlátozottságában – a nemzetközi tapasztalatokkal megegyezően – a következő tényezők játszanak szerepet: a tradicionális munkamegosztás gyakorlata, a hatalom maszkulin jellege és követelménye, a nők gyengébb fokú késztetése és igénye a hatalomra; s Kelet-Közép-Európában ezekhez még hangsúlyozottan járulnak hozzá a háztartási-családi feladatok segítését szolgáló infrastruktúra gyengeségei.

A rendszerváltást követő szervezeti változások – a vezetők nemek szerint eltérő szerkezetén keresztül – befolyásolják a nők vezetésbeli arányát. A szervezeti decentralizáció nyomán egyes statisztikai jelentések szerint ugrásszerűen nőtt a női vezetők aránya. A nagyvállalatok széthullása kft-kre megnövelte a statisztikailag számba vett elkülönült szervezeti egységeket, s az annak élén álló középvezetők létszámát, ahol a nők aránya az átlagosnál kedvezőbb. A nagyvállalati csúcsokat azonban továbbra sem birtokolják a nők nagyobb számban, arányuk becslések szerint nem több, mint 3%.

Egyenlő munkáért különböző bér

A nők férfiakhoz viszonyított keresetkülönbsége kettős metszetben nyilvánul meg. A nők a kereseti piramis alján helyezkednek el; az *alacsony keresetűek, az átlag alatt keresők között a nők aránya a férfiakénál magasabb.* Más oldalról *ugyanabban a foglalkozásban, beosztásban is* tetten érhetők *keresetkülönbségek* a nők hátrányára.

A keresetkülönbségek nagyságrendje – országonként különböző szinteken – meglehetősen stabil (Molnárné 1994). Magyarországon az elmúlt évtizedben a nők a férfiak keresetének átlagosan 70%-át érték el. Ennél kisebbek a bér- és keresetkülönbségek a fizikai munka világában, ahol a teljesítmény jobban mérhető, s így a szubjektivitás tere szűkebb. 30% felettiek a keresetkülönbségek a nem fizikai munkakörökben, ahol a teljesítmények mérése bonyolultabb, az előmeneteli kritériumok és azok teljesülése nehezebben érhető tetten, s a hierarchia szerepe a béralakító mechanizmusokban erőteljesebb. A köztisztviselői és a közalkalmazotti törvény végrehajtása csökkentette a nők bérkülönbségét a hatálya alá tartozó területeken. A legfelsőbb hatalmi szinteken a keresetkülönbségek enyhébbek, itt inkább a pozícióba kerülés esélykülönbségei a meghatározók.

A bér- és keresetkülönbségekben objektív és szubjektív tényezők egyaránt szerepet játszanak. A nők nem végeznek a férfiakkal azonos mennyiségű munkát (átlagosan teljesített munkaidejük a férfiakénál rövidebb), nem végeznek azonos minőségű munkát (a férfiaknál kevésbé szakképzettek, a női munkákat a társadalom leértékeli). Döntő azonban a strukturális tényezők szerepe: a nők a beosztási hierarchia alsóbb szintjein helyezkednek el, a rosszabbul fizetett ágazatokban, köztük a közigazgatásban. 1994-ben a köztisztviselők 68%-a, a vezető beosztású köztisztviselők 42%-a volt nő. Arányuk a jobban fizető magángazdaságban alkalmazottként és önálló vállalkozóként egyaránt alacsonyabb a férfiakénál. Főként a kis (gyakran egy-két személyes) vállalkozásokat uralják. A nők túlsúlya a költségvetési ágazatokban (67%), a férfiak dominanciája a gazdasági kulcspozíciókban (97%) a nők helyzetének relatív romlását vetíti előre a jövőre nézve.

A diszkriminatív jellegű keresetkülönbségeket 10–15%-ra becsüli a szakirodalom.

Tradicionális családi munkamegosztás

A nők bekapcsolódását a társadalmi munkamegosztásba egy sajátos aszimmetria jellemezte Magyarországon az elmúlt évtizedekben. Miközben a nők többsége beáramlott a kereső munka világába, háztartási feladataik nem csökkentek ezzel arányosan. A férfiak nem veszik ki részüket a nőkkel azonos mértékben a családokban–háztartásokban felmerülő munkákból. A nők háromszor több időt töltenek el háztartási, gyermeknevelési, házkörüli munkákkal. A KSH adatai szerint 1993-ban a 18–69 éves aktív kereső nők átlagosan napi 180 percet, a férfiak 64 percet fordítottak háztartási munkára. Eközben azonban a férfiak sem tétlenkednek, reménytelen küzdelmet folytatnak a mindennapi megélhetésért. 14–16 órai kereső munkájuk ma már nem kivétel, hanem követendő szükségszerűség.

A kereső nőkre a társadalmi munkamegosztásban betöltött sajátos szerepük miatt tehát kettős feladat hárul. A kétfajta – önmagában teljes embert igénylő – feladat csak társadalmi segítséggel látható el viszonylag eredményesen. Ennek hiányában a nők nehezen birkóznak meg a rájuk háruló-hárított feladatokkal, s

szabadidejük, fejlődésük, önképzésük, valamint a társadalmi integráció egyéb formáitól való távolmaradás (politika, szakmai szervezetek, hobby) rovására oldják meg azokat.

A társadalmi segítség pedig leépülőben van. A szűkülő és sokak számára egyre megfizethetetlenebb gyermekintézményi ellátottság, az elégtelen és anyagilag nagy tömegek számára elérhetetlen háztartási infrastruktúra, a pusztuló háztartási géppark korszerűtlen háztartásvezetésre kényszeríti a nők többségét. S egyre jobban szűkülnek a szociális gondoskodás elemei is (gyed,-terheségyi pótlék, családi pótlék).

A szegénység feminizálódása

A nők társadalmi helyzetének egyfajta összegzéseként, a társadalmi marginalizálódás jeleként is felfogható a szegénység erősödő feminizálódása (Koncz 1995). E szerint – a nemzetközi tendenciával megegyezően – *a társadalom perifériáján élő szegények többsége nő.* Elsősorban azok a társadalmi csoportok a veszélyeztetettek a szegénységi küszöb felé (alá) sodródásban, amelyekben a nők az átlagosnál magasabb arányban vannak jelen: a gyesen, gyeden lévők, a betanított és a segédmunkások, az alacsony nyugdíjjal rendelkezők. A jelenség nagyobb nyomatékot kap annak fényében, hogy e kétségtelenül jelen lévő és erősödő tendencia ellenére hiányzik *a kormányzati népolitika,* nem épültek ki a női érdekvédelem intézményes kormányzati csatornái, s – egyáltalában – a *hatalomgyakorlók látómezején kívül esik a nőkérdés.*

Összefoglalva: Reménytelen remények

A felsorakoztatott tények birtokában olvasatomban a rendszerváltást követően a nők helyzete a férfiakénál nagyobb mértékben romlott. A politikai vezetés érzéketlen a nőkérdés, a női esélyegyenlőség, emberi kibontakozásuk és fejlődésük követelményei iránt. A döntéshozatal fontosabb posztjain a nők hiányoznak, ami szűkíti érdekeik kifejezésének lehetőségét. Az egyre inkább atomizálódó társadalom tagjainak tudatából a létért folyó mindennapi küzdelmek béklyójában egyre inkább kitörlődik a nőkérdés. A nőmozgalom ahhoz még erőtlen, hogy ilyen körülmények között a társadalom és a politika arculatát formáló tényezővé váljon. A nők pedig a mindennapi lét szervezésének romló körülményei között, az alapvető termékek árának folyamatos és drasztikus emelkedése, az adóterhek fokozódása, a gyermekintézményi segítség mérséklődése, a szociális támogatás szűkülése, pusztuló háztartási géppark, korszerűtlen háztartásvezetési módozatok közepette még azokról az igényekről is lemondani kényszerülnek, amelyek kielégítését nagy nehezen kicsikarták az elmúlt évtizedekben a zsákutcába terelt társadalomtól.

Hogyan egyeztethető össze a női munka a családi szerepekkel?*

Tóth Olga

A női munkavállalás elterjedtsége

Magyarországon a 90-es évek első felében (akárcsak az előző időszakokban) általánosan elterjedt a nők munkaerőpiaci részvétele. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint a munkaképes korú nők 70%-a volt aktív kereső, további 8%-a inaktív kereső (gyesen, illetve gyeden van) (*Népszámlálás* 1990). Egyes számítások szerint 1992-ben a nők gazdasági aktivitása (82,8%) meghaladta a férfiakét (80,8%) (Frey 1993). Emellett fontos leszögezni, hogy a foglalkoztatott nők csak mintegy 3–4%-a dolgozik részmunkaidőben.

A rendszerváltás után megindult gazdasági folyamatok sem szorították ki a nőket a munkaerőpiacról. A munkanélküliségi ráta a férfiak esetében 15% körül mozog, a nők esetében 11%. Az összes munkanélküli 42%-a nő. Ezek a tények több szempontból is figyelemre méltóak. Egyrészt eltérnek a nyugat-európai országok gyakorlatától, ahol – ugyan eltérő mértékben, de – a mienknél alacsonyabb arányban folytatnak a nők kereső tevékenységet és általánosan elterjedt a részmunkaidős foglalkoztatottság. Másrészt eltérés mutatkozik a többi volt szocialista országhoz képest is, ahol a munkanélküliség a férfiaknál erősebben sújtja a nőket, így a nők munkaerőpiaci részvétele az utóbbi években csökkent ezekben országokban.

Talán nincs a nőkkel kapcsolatosan olyan témakör, ami annyi vitát váltana ki, mint a teljes munkaidős foglalkoztatásuk. Gyakran merül fel érvként ez ellen, hogy nem szerves fejlődés eredményeként jött létre. A nők részben anyagi, részben ideológiai nyomás alatt váltak keresővé, tehát nem teljesen szabad választásuk alapján döntötték el, hogy valóban akarnak-e dolgozók lenni. A szocialista rendszer evidenciává tette a kétkeresős családmodellt, valójában azok tudtak a 80-as évek szocializmusában anyagilag boldogulni, akik családban élve legalább két keresettel rendelkeztek. Mind a kutatók, mind a közvélemény egy része úgy véli azonban, hogy helyesebb volna az egykeresős családmodellre visszatérni és a nőket jobban orientálni a családi szerep felé.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a keresőmunka valamilyen szinten a női szocializáció részévé vált. A nők többsége nem tudja elképzelni saját magát élete teljes folyamán mint kizárólag háziasszonyt, anyát. A munka nemcsak önmegvalósítási lehetőséget és társaságot, de némi anyagi függetlenséget is jelent a nők számára. A fiatal korosztályokban a nők iskolázottsági szintje az utóbbi

*Ez a tanulmány a „Változó női szerepek az átalakulás időszakában" című OTKA pályázat keretében készült.

években elérte, sőt meghaladta a férfiakét, nem lenne ésszerű, ha ezt a tudást nem hasznosítaná a társadalom.

A kutatásról és a mintáról

A következő elemzés a női munka és a nők családi szerepeinek összehangolásáról szól egy empirikus felmérés kapcsán. Az adatbázist „A családi értékek és a nemi szerepek megváltozása" című vizsgálat alkotja, mely az ISSP (International Social Survey Program) keretébe tartozik. A vizsgálatot az OKTK (Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások) és a Népjóléti Minisztérium Humánpolitikai Kabinetje finanszírozta, az adatfelvételt a TÁRKI (Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés) végezte el 1994-ben. Mivel az adatfelvétel még nem minden résztvevő országban zajlott le, a nemzetközi összehasonlítás csak a jövőben végezhető el. Az adatok egy része azonban összehasonlítható az ISSP 1988-as adatfelvételével, amikor a mostanival részben egyező kérdőívet használtunk. Így jó lehetőségünk van arra, hogy néhány kérdés esetében nyomon kövessük az időbeli elmozdulásokat, mégpedig éppen az átalakulás időszakának változásait.

A minta nagysága 1500 fő volt. Településtípus szerint leképezi a népesség elhelyezkedését, amennyiben a megkérdezettek 19,5%-a Budapesten, 43,0%-a egyéb városban és 37,5%-a községekben él. A mintában a nők kissé felülreprezentáltak, mivel arányuk a népesség egészében 53,1%, a mintában pedig 57,8%. Korcsoport szerint a 35 év alattiak a népesség egészéhez képest alulreprezentáltak, a középkorúak a népesség egészének megfelelő arányban szerepelnek, az 56 évnél idősebbek pedig kissé felülreprezentáltak. Családi állapot szerint a megkérdezettek megoszlása a következő volt: nőtlen/hajadon 12,3%, házas 59,1%, élettárssal él 4,1%, elvált 8,1% és özvegy 16,4%.

Megsínyli-e a kisgyerek, ha az anyja dolgozik?

A női munkavállalás elleni érvek elsősorban arra irányulnak, hogy bebizonyítsák: a kisgyereket nevelő anyák ártanak, rosszat tesznek gyereküknek, ha nem maradnak mellette életének első néhány évében. Ennek a véleménynek az elfogadottságát teszteltük a következő állítással: „Hatéves kora előtt mindenképp megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik." A kérdőív itt nem ismertetett részének adatai mutatják, hogy ebben az életszakaszban a megkérdezettek meglehetősen egységesen helyeslik az anyák otthonmaradását. Nem csoda, hogy a fent megfogalmazott állítást is magas arányban fogadták el. A férfiak átlagos pontszáma 1,90, a nőké 1,93, tehát egymáshoz igen hasonló. (A skálákon a nemzetközi összehasonlíthatóság érdekében az 1-es érték jelentette a legerősebb és az 5-ös a leggyengébb elfogadottságot. Tehát az átlagok számításakor az alacsonyabb érték az adott állítás erősebb elfogadottságát jelezte.) 1988 óta a

vélemény elfogadottsága erősödött, akkor a férfiak átlaga 2,10 és a nőké 2,28 volt. Figyelemre méltó, hogy a nők a legfiatalabb életkori csoportban még a férfiaknál is magasabb arányban vallják magukénak ezt a véleményt. (A 18–27 évesek csoportjában a nők 60%-a, a férfiak 47%-a fogadta el ezt az állítást.) Az életkorral egyébként mindkét nemnél nő a véleményt elfogadók aránya (a 68 évesnél idősebb férfiak körében 82%, a nők körében 86%).

Iskolázottság tekintetében a férfiak esetében nincs szignifikáns különbség a véleményekben, az egyetemet végzetteknek például az 50%-a teljes mértékben, további 20%-a nagyrészt magáénak vallja ezt a nézetet, hasonlóan a szakmunkás vagy a középiskolai végzettségűekhez. A nők esetében az iskolai végzettség szignifikáns hatást gyakorol e nézet elfogadottságára. A 8 osztályt vagy kevesebbet végzett nők a hasonló iskolai végzettségű férfiaknál magasabb arányban vallják, hogy a 6 év alatti gyerek mindenképpen megsínyli, ha anyja dolgozik (62%-uk teljesen, további 24%-uk nagyrészt elfogadja ezt). A diplomás nők esetében az elfogadottság erősen csökken, a főiskolát végzetteknél jobban, mint az egyetemi végzettségűeknél. Ezzel együtt a felsőfokú végzettségű nők közül is csak minden ötödik az, aki szerint a 6 év alatti gyereknek nem automatikusan káros, ha az anyja dolgozik. Úgy tűnik, itt egy társadalmi méretű lelkiismeret-furdalásnak vagyunk tanúi. Ma Magyarországon a 3–6 éves gyerekek 88%-a óvodás, a tankötelezettségre vonatkozó rendelkezések szerint a betöltött 5 éves kor után az óvodai iskolaelőkészítő foglalkozás látogatása kötelező. Ezzel együtt a nők jelentős része úgy érzi, valami nyilvánvaló lelki sérülést okoz 6 év alatti gyermekének, ha ő dolgozik. Érdemes lenne ennek a lelkiismeret-furdalásnak az okait és kialakulásának körülményeit tetten érni.

Lehet-e jó anya egy dolgozó nő?

Ez a lelkiismeret-furdalás azonban úgy tűnik elsősorban a 6 év alatti gyerekekre vonatkozik. A másik, itt elemzendő kérdésünkre adott válaszok ugyanis nem tükrözik ezt. Az erre vonatkozó attitűddel kapcsolatos állítás a következőképpen hangzott: „Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik." Ennek elfogadottsága 1988 óta nőtt, a férfiak esetében 3,0-ról 2,58-ra változott az átlag, a nők esetében pedig még jelentősebb mértékben 3,47-ről 2,47-re. Az elfogadottság valamennyi iskolázottsági csoportban nőtt. A férfiak esetében inkább az alacsonyabb iskolázottságúak, míg a nők közül inkább a magasabb iskolázottságúak fogadták el jobban ezt a véleményt; a férfiak közül legkevésbé a főiskolai végzettségűek (17%-uk teljesen és 23%-uk nagyrészt). Érdemes visszautalni, hogy az előzőekben tárgyalt kérdést, az anya munkavállalásának hatását 6 év alatti gyerekére, a férfiaknak szintén ez a csoportja ítélte meg a legnegatívabban.

Veszélyezteti-e a családi életet a női munka?

A női munkavállalást ellenzők érvelésében a női munka nemcsak a gyerekeket, hanem a családi életet is veszélyezteti. Ezt fogalmazza meg a következő, attitűddel kapcsolatos állítás: „A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik."

Az attitűd elfogadottsága a nők esetében növekedett (61%-ról 66%-ra), a férfiak körében pedig jelentősen csökkent (77-ről 60%-ra). Ezáltal előállt az a helyzet, hogy *a nők a férfiaknál jobban magukénak vallják ezt a nézetet.* Különösen figyelemre méltó ez a legfiatalabb, a 18–27 éves korosztály esetében, ahol a férfiak 38%-a, a nőknek viszont 54%-a vélekedik így. A férfiak esetében az életkor előrehaladtával a nézet elfogadottsága egyre nő, a 68 éven felülieknél már a 77%-ot is eléri. A nők esetében e vélemény elfogadottsága 47 éves korig azonos szinten marad, majd hirtelen megnő és a férfiak szintje fölé emelkedik. Tehát a középkorúakat leszámítva ezt az állítást valamennyi korcsoportban inkább a nők vallják magukénak.

A vélemény iskolai végzettség szerinti elfogadottsága a következőképpen alakul (lásd a 72. oldalon lévő alsó táblázatot). 1988 óta a 8 osztályt és a középiskolát végzett férfiak körében csökkent azok aránya, akik szerint a nők teljes munkaidejű foglalkoztatottsága veszélyezteti a családi életet. A főiskolát végzettek körében viszont emelkedett ez az arány. Így adódhatott, hogy 1994-re a 8 osztálynál kevesebbet, majd rögtön ezután a főiskolát végzettek vallják magukénak ezt a véleményt. A középiskolát végzett férfiak azok, akik relatíve a legkevésbé érzik a család életét veszélyeztető tényezőnek a nők 8 órás munkavállalását, jóllehet közülük is minden második elfogadja ezt a nézetet. A nők esetében 1988 óta erőteljesen elmozdultak a vélemények. A főiskolát és az egyetemet végzett nők körében csökkent a nézetet elfogadók aránya, viszont az összes többi iskolai végzettségi csoportban nőtt. Míg a 8 osztálynál kevesebbet végzett nők 82%-a, az egyetemet végzett nőknek a 28%-a vallja azt, hogy a nők teljes munkaidős foglalkoztatását megsínyli a család élete.

Összegzés

Már az ISSP 1988-as nemzetközi felmérésének adatait elemezve is megállapították mind a hazai, mind a külföldi kutatók, hogy a magyar férfiak a nyugat-európaiakhoz és az észak-amerikaiakhoz képest meglehetősen konzervatívak (Harding 1989, Tóth O. 1991), szinte anakronisztikus nézeteket vallottak a női munkavállalásról a nyugati közvélekedéshez képest. A nők véleménye azonban hasonló volt a nyugat-európai átlaghoz. Az 1994-es felvételben a legtöbb kérdésnél a nők véleménye mozdult nagyobbat, és sok esetben megfordult a régi (és a sémáknak megfelelő) tendencia, mely szerint a férfiak minden országban valamelyest konzervatívabban ítélik meg a női munkavállalást, mint maguk a nők. Ezt a tendenciát mutatta a női munka családi életre gyakorolt hatását vizs-

gáló attitűd kérdés. Ma a nők a férfiaknál magasabb arányban gondolják, hogy a nők teljes munkaidős foglalkoztatása veszélyezteti a családi életet. Csupán a legmagasabb iskolázottságú nők csoportja tagadja magas arányban ezt az állítást.

Igen magas volt az elfogadottsága annak az attitűd kérdésnek, amely szerint a 6 éves gyerek mindenképpen megsínyli, ha az anyja dolgozik. Ezzel ellentétben viszont a megkérdezettek nagy része úgy gondolta, hogy egy dolgozó anya is lehet ugyanolyan meleg, szoros kapcsolatban gyermekével, mint a nem dolgozó.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a férfiak, de még inkább a nők értékeiben általában *megerősödött az otthonon kívül nem dolgozó háziasszony sémája.* Ugyanakkor szó sincs a kétkeresős családmodell érvényességének megkérdőjelezéséről, a mindenre gyógyírnak látszó részmunkaidős foglalkoztatás széles körű elterjedéséről. Az emberek tehát mindennapjaikban súlyos diszkrepanciát élnek át, hiszen *értékeik és valóságos lehetőségeik nem találkoznak.* Mindez vélhetőleg olyan konfliktusokat okoz a családokban és a társadalomban, amelyek hatását ma még nem láthatjuk át teljesen.

Nők a gazdasági elitben: az „üvegplafon"*

Nagy Beáta

Mire is utal az „üvegplafon" (glass-ceiling) fogalma, és miért merül fel éppen a gazdasági elitben szereplő nőkkel kapcsolatban? A „láthatatlan üvegplafon" azt a helyzetet szimbolizálja, amikor a szervezeti hierarchiában a nők egyszer csak beleütköznek egy nem látható, rejtett akadályba, amely meggátolja őket abban, hogy fontos, jól jövedelmező és magas társadalmi presztízst jelentő pozíciókba juthassanak.

Hogyan alakult az elmúlt esztendőkben az ún. átmeneti gazdaságban a nők vezetővé válási esélye? Az alábbiakban e kérdést a gazdasági életben prominens szerepet betöltő nők példáján keresztül fogjuk megválaszolni.

Nézzük, kik azok a nők, illetve férfiak, akiknek sikerült bejutniuk a gazdaság csúcspozícióiba! Vajon eltér-e egymástól a férfi és a női vezetők kiválasztódása és karrierje a szociológiai változók tekintetében?

Nők a vezetésben

A gazdaság csúcspozícióit betöltő nőkkel kapcsolatban az volt a „várakozás", hogy a gazdasági átmenet időszakában a növekvő munkaerőpiaci versenyben az amúgy is „kemény" és férfias területen dolgozó nők nem indulnak férfi kollégáikkal egyenlő eséllyel, hiszen a nőknek a család és a munka összeegyeztetése számos nehézséget okoz, a családi terhek egyenlőtlen elosztása következtében sem időben, sem energiában, sem odafigyelésben nem tudnak ugyanolyan teljesítményt nyújtani, mint férfi kollégáik. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy a nőknek azonos elismerésért jóval többet kell dolgozniuk, akkor azt várhatjuk, hogy a nők megnövekedett nehézségekkel találják szemben magukat, amikor felelős vezető pozíciót töltenek be. Mindemellett az is köztudott, hogy az elmúlt évtizedekben igen sokszor azért „ültettek" nőket vezető pozíciókba, hogy demonstrálhassák a nők fontosságát a szocialista társadalomban, és ennek következtében igen sokszor csak „dísznők" maradtak.

A most következő elemzés empirikus irányultságú, alapjául szociológiai kutatások szolgálnak. 1990 áprilisában végeztünk egy átfogó reprezentatív szociológiai vizsgálatot a felső szintű gazdasági vezetők körében. Ebben az időszakban

*A cikk alapjául szolgáló kutatást az OTKA F 4578, valamint a Central European University RSS 176/93 számú támogatásai tették lehetővé.

éppen az első demokratikus parlamenti választások előtt állt az ország, de a gazdasági átalakulások, a spontán privatizáció és a külföldi tőke beáramlása már megkezdődtek. Az 1990-es vizsgálatunkban szereplő csoportot éppen ezért átmeneti elitnek neveztük. Ugyanezt a vizsgálatot 1993-ban újra elvégeztük, hogy megfigyeljük, milyen módon változott az elitek kiválasztódása. Az 1990-es vizsgálatot Lengyel György és Rozgonyi Tamás vezették a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszéke és az MTA Szociológiai Intézete részvételével. A vizsgálatban három alminta szerepelt: (1) a gazdaságirányítás (Országos Tervhivatal, Pénzügyminisztérium és Ipari Minisztérium) felső szintű vezetői, (2) a bankok, (3) az állami iparvállalatok felső szintű vezetői. A kérdésekre 371 fő válaszolt, közülük 61 nő. Az 1993-as reprezentatív minta is az előbb felsorolt szegmensekből állt: (1) a gazdaságirányítás (Pénzügyminisztérium, Ipari Minisztérium felső szintű vezetői és az ÁVÜ igazgatói), (2) a 300 fő feletti feldolgozóipari állami vállalatok reprezentatív mintája, (3) az 50 főnél több alkalmazottat foglalkoztató nagybankok felső szintű vezetői. A minta kiegészült az 50 főnél több alkalmazottat foglalkoztató feldolgozóipari magánvállalatok reprezentatív mintájával. A kérdésekre 301 fő válaszolt, ebből 51 volt nő.

Az már az 1980-as és az 1990-es népszámlálás elemzéséből is kiderült, hogy minden várakozással ellentétben a nők egyre nagyobb részét alkotják a munkaerőnek, és ezzel együtt a női vezetők és irányítók száma és aránya is növekedett. Magyarországon a két népszámlálás között 29%-kal nőtt a női vezetők és irányítók száma (Nagy 1993b). Ez azért is különösen érdekes, mert az erőltetett emancipáció másik területén, a politikában a női politikusok száma ugyanezen idő alatt 30%-ról 7%-ra csökkent (Koncz 1993). Felvethető, hogy az említett népszámlálási csoport nagyon tág, ezért joggal feltételezhetjük, hogy a nemzetközi tendenciáknak megfelelően csak a menedzsment alsóbb szintjeire tudtak bejutni a nők, míg a felső szintű vezetésben nem képesek teret nyerni.

Az adatok alapján megállapítható, hogy *nem változott a nők aránya a gazdaság legfelső vezetői pozícióiban; arányuk megközelítőleg 1/6 maradt, ugyanannyi, mint három évvel ezelőtt.* Az árnyaltabb vizsgálat felhívja figyelmünket arra, hogy az aggregált adatok változatlansága mögött néhány fontos elmozdulást, átrendeződést, sőt polarizálódást találunk. A legszembetűnőbb a nők egyenetlen eloszlása a különböző szegmensek között. Az előbb idézett 16%-os átlagot jóval meghaladva, 30% a nők aránya a minisztériumok vezetésén belül, s a bankokban is eléri részvételük a 26%-ot, míg az állami és a magánvállalatoknál 12%, illetve 9% az arányuk (lásd a 73. oldalon lévő felső táblázatot). Azokban a szegmensekben vannak a női vezetők felülreprezentálva (bank, minisztérium), amelyek adminisztratív szervezetében amúgy is jellemző a feminizálódás. *Ott van tehát nagyobb esélyük a nőknek a vezetővé válásra, ahol az alkalmazottak döntő többsége nő.* Ezzel szemben ahol a piaci viszonyok elterjedése, kiszélesedése élesedő karrierversennyel társul, és kevésbé feminizálódott a gazdasági szervezet, ott kisebb a nők esélye a vezetői pozíció betöltésére. Ezek a tendenciák már 1990-ben is kirajzolódtak, hiszen már akkor is az átlagnál több nő volt

a bank- és a minisztériumi szektorban, és kevesebb a vállalatoknál, de a különbség nem volt ennyire feltűnő.

Az átlagok mögött meghúzódó további különbség az, hogy a vezetői pozíciókon belül is jelentős mértékű szegregációt figyelhetünk meg. A nők még a gazdasági eliten belül is csak a második vonalban képesek pozíciókat szerezni. A bankárnők közül csak egyetlen egy volt első számú vezető. Az általunk vizsgált minisztériumokban dolgozó 14 nőből 13 főosztályvezető volt. Jellemző módon nem töltenek be a vállalati szférában vezérigazgatói vagy műszaki vezérigazgató-helyettesi pozíciót. A bankok és a vállalatok vezetésén belül egyaránt tipikus, hogy a nők a számvitelért felelősek.

Társadalmi háttér, származás

A szocialista ideológia egyik fontos pontja az volt, hogy munkáskádereket ültessenek gazdasági vezetői pozíciókba. A 80-as évek elején készült, szélesebb körre vonatkozó vizsgálatok még azt mutatták, hogy ez a tendencia érvényesült (Székely 1986). Még 1990-ben is a gazdasági elit tagjainak mindössze 9%-a esetében volt az apa vezető, és lényegesen nagyobb volt a (szak-, betanított és segéd-) munkások aránya (47%). Az 1993-as gazdasági elit esetében az apák leggyakrabban vezetők (36%), szakmunkások (21%) vagy értelmiségiek (15%). *Mindkét nem esetében elmondhatjuk, hogy az 1993-as gazdasági vezetők döntő többsége vezető apától származott, és csak 1/4–1/5-ük volt munkásszülők gyermeke* (Lengyel 1995). *A nőknél gyakrabban fordult elő, hogy már apjuk is vezető volt* (43% esetében, míg a férfiaknál ugyanezen adat 35%) (lásd a 73. oldalon lévő középső és alsó táblázatokat). 1993-as adataink azt jelzik, hogy a vezetés legfelső szintjeire szinte kizárólag már csak a magasabb státusú társadalmi csoportokból lehetett bejutni.

Az anyák foglalkozását tekintve nincs lényeges eltérés a férfi és a női vezetők származása között. A vezetők 44%-ának az anyja háztartásbeli volt. Ez az arány 1990-ben még 50% körüli volt, ami erőteljes kohorszhatást mutat, hiszen minél idősebb valaki, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az anyja háztartásbeli volt. A háztartásbeliek mellett a vezető (13%), és különösen a középszintű vezető, illetve az értelmiségi foglalkozású anyák (15%) játszanak fontos szerepet (lásd a 74. oldalon lévő táblázatokat). Ez meglepő, mivel 1990-ben az anyák között még alig volt vezető. A foglalkozási csoportok összességükben azt mutatják, hogy a mai gazdasági vezetők származásában nemcsak az apák, hanem az anyák esetében is fontos a fehérgalléros foglalkozás. *Napjaink gazdasági vezetői, és különösen a fiatalabbak közül már sokan kétkeresős családban nőttek fel, s a kereső tevékenységet folytató anyák között növekedett a vezető pozíciójúak száma.*

A gazdasági vezetők magas társadalmi státusú családokból származnak, és ezt alátámasztja a szülők iskolai végzettségének elemzése is. Különösen az apák esetében szembetűnő a magas iskolai végzettség. 1990-ben még csak 1/4 körüli volt a diplomás apák aránya és több mint 40%-uk legfeljebb alapfokú képzett-

séggel rendelkezett. 1993-ban már 44%-nak volt felsőfokú végzettsége, 36%-nak középfokú, és mindössze minden ötödiknek volt legfeljebb általános/elemi iskolai végzettsége (lásd a 75. oldalon lévő két felső táblázatot).

A női gazdasági vezetők között az átlagosnál gyakrabban fordul elő, hogy az apának egyetemi vagy főiskolai végzettsége van (nők 48%, férfiak 43%), ugyanakkor alulreprezentáltak az alapfokú képzettségű apák. *Az apák a női vezetők esetében összességükben némileg jobban képzettek, mint a férfi kollégák esetében.* Az apa foglalkozása és iskolai végzettsége fontos mintát jelentett a vezetők számára. Az interjúk során kiderült, hogy a pályaválasztást és -módosítást gyakran befolyásolták az apák, különösen ha ők maguk is vezetők, vagy értelmiségi foglalkozásúak voltak.

Az anyák esetében alacsonyabb az iskolai végzettség: 1993-ban mindössze 1/5-üknek volt felsőfokú végzettsége, 43%-nak középfokú, és 37%-nak alapfokú (lásd a 75. oldalon lévő két alsó táblázatot). 1990-ben az anyák 2/3-a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezett, és csak 10%-nak volt diplomája. A családi, társadalmi háttér adatai tehát világosan mutatják a kohorszhatásokat és a szelekciós mechanizmusok változásait.

Összefoglalva: a nőknek akkor van a férfiakkal azonos esélyük a felső szintű gazdasági vezetői pozícióba való bejutásra, ha férfi kollégáiknál több „családi tőkét" tudnak felmutatni, ha olyan családból származnak, ahol már az apa is vezető volt és felsőfokú végzettséggel rendelkezett, azaz ahol az indulási feltételeik általában kedvezőbbek voltak.

A szülők iskolai végzettsége és foglalkozása mellett a születési hely tekintetében is jellegzetes nemek szerinti különbséget láthatunk: a nők 49%-a a fővárosban született, míg a férfiaknál ez az arány 34%. Ezzel szemben a férfiak egy számottevő része (29%-a) született falun, ugyanakkor ez a nőknek mindössze 8%-ára jellemző (lásd a 76. oldalon lévő felső táblázatot). Ez is megerősíti azt a fenti állítást, miszerint a nők csak akkor tudnak a férfiakkal megegyező pozícióba jutni, ha kedvezőbb indulási feltételekkel rendelkeznek. A további elemzés azonban rámutat arra, hogy *még ez az indulási előny sem elegendő ahhoz, hogy a nők a férfiakkal egyenlő eséllyel érjenek el gazdasági vezető pozíciót.*

Iskolai végzettség

Az 1990-es évek felsőszintű gazdasági vezetői közül szinte mindegyik rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A férfiak többsége műszaki (42%) vagy közgazdasági jellegű intézményt végzett (41%), míg a nők körében a közgazdasági végzettség dominál (69%) (lásd a 76. oldalon lévő középső táblázatot). Ez a magas arány összefügg egyrészt a közgazdászpálya elnőiesedésével, másrészt pedig azzal hogy a nők egyenetlenül oszlanak el az elemzett szegmensek között, így alulreprezentáltak a vállalatoknál. A vállalatvezetők közül sokan inkább műszaki, nem pedig közgazdasági végzettséggel rendelkeznek, ezzel szemben a bankban dolgozók 77%-a, a minisztériumban dolgozók 72%-a közgazdasági dip-

lomás. Az állami vállalatoknál a közgazdászok aránya mindössze 24%, míg a műszaki diplomások aránya 63%. A magánvállalatoknál kezd kiegyenlítődni az arány, 36% a műszakiak és 40% a közgazdászok aránya (lásd a 76. oldalon lévő alsó táblázatot). A közgazdászpálya elnőiesedése annak következménye, hogy a közgazdasági jellegű főiskolára járó hallgatók 2/3-a nő. A gazdasági elitben a makroszintű tendenciáknak megfelelően a női vezetők 27%-a főiskolai végzettségű, míg a férfiaknál ez az arány 18% (lásd a 77. oldalon lévő felső táblázatot). A minisztérium és a bank az a két szektora a gazdaságnak, ahol a legmagasabb az egyetemet végzettek aránya (91–95%), míg az állami vállalatok vezetői között csak 79%, a magánvállalati szférában pedig mindössze 63%. Ez annak is következménye, hogy a minisztériumokban és a bankokban a legalacsonyabb az átlagéletkor (43–44 év), és a fiatalabb munkaerők már magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek (lásd a 77. oldalon lévő középső táblázatot).

A férfiak előnyösebb helyzetét mutatják azok az adatok is, amelyek a felsőfokú tanintézmény elvégzésének módjára vonatkoznak. A férfi vezetők 74%-a, a nőknek mindössze 60%-a tudta nappali tagozaton megszerezni diplomáját. Ez arra utal, hogy a férfiak karrierje könnyebben indulhatott, folyamatosabb volt és gyorsabban, magasabbra ívelhetett (lásd a 77. oldalon lévő alsó táblázatot). Nem arról van tehát szó, hogy a nők karrierje csak azért nem ível magasabbra, mert a karrierépítés és a családalapítás ideje egybeesik, hanem azért is, mert hátrányosabb feltételekkel indulnak: egyrészt felsőfokú végzettségüket sokan csak esti vagy levelező tagozaton szerezték meg, tehát a vezető beosztás formális kritériumának is csak később tudtak eleget tenni, másrészt a megszerzett végzettség esetükben a férfiakénál gyakrabban volt főiskola, tehát a diploma kevésbé értékes fajtáját szerezték meg.

Az első foglalkozás

A hátrányos karrierkezdésre vonatkozó feltevésünket alátámasztja az első beosztás elemzése. *A nappali tagozaton végzettek közül a férfiaknak csaknem fele (!) vezető beosztásban kezdte pályafutását, míg a nőknek csupán 20%-ára jellemző ugyanez.* A nők többsége értelmiségiként (41%) vagy ügyviteli alkalmazottként (28%) kezdett dolgozni (lásd a 78. oldalon lévő felső táblázatot). Ez pedig már nemcsak a burkolt társadalmi diszkriminációra utal, hanem arra is, hogy *a szervezetek részéről is megjelenik a diszkrimináció.*

A családi háttér

Az 1990-es vizsgálat már rámutatott arra, hogy milyen markáns különbségek vannak a férfi és a női vezetők családi háttere között. Akkor a nők jelentős része volt hajadon (1/10), illetve elvált (1/4). A tendenciák napjainkban is változatlanok: *a vezető nők még mindig hátrányban vannak, ha össze kívánják egyeztetni*

a családi életet a hivatással (lásd a 78. oldalon lévő alsó táblázatot). Míg a férfiak 90%-a házas és csak 6% elvált, addig a nők 71%-a van férjnél és 22%-a vált el. A két időszak között csökkent a hajadonok aránya a mintán belül, ami feltehetően azt mutatja, hogy – legalábbis a karrier kezdetén – a nők nem érzik összeegyeztethetetlennek a munkát és a családot.

A házastárs foglalkozását tekintve hasonló a kép ahhoz, amit 1990-ben találtunk, bár némi hangsúlyeltolódással: egyre gyakoribb, hogy mindkét házastárs karriert fut be. 1990-ben minden harmadik nő férje volt szintén vezető pozícióban, míg mindössze minden hatodik feleség volt vezető. 1993-ban pedig már a feleségek 31,1%-a vezető, míg a férjek 53,7%-a (!). A második legfontosabb csoportot mindkét nem esetében az értelmiségi foglalkozásúak alkotják (25, illetve 28%), továbbá a feleségek körében a diploma nélküli ügyviteli alkalmazottak (19%) (lásd a 79. oldalon lévő felső táblázatot).

A mintánkban szereplő gazdasági vezetők legnagyobb részének 2 gyermeke van (lásd a 79. oldalon lévő középső táblázatot). Míg a férfiak esetében nem tapasztalunk szegmensek közötti különbségeket, addig a nők esetében jelentősek az eltérések. Nincsen gyermeke ugyanis a minisztériumban és az állami vállalatoknál dolgozó nők 1/5-ének. Az állami vállalatoknál dolgozó nők 2/3-a mindössze egyetlen gyermeket vállalt. A gyermekszám elemzése rámutat arra, hogy míg *a férfi vezetők esetében a karrier és a család összeegyeztetése természetes „állapot"*, amelynek megszervezésében feltehetően a feleségeknek jut oroszlánrész, addig a női karrierek egyik legfőbb akadályozója reproduktív szerepük ellátása. A szakmai siker érdekében *a nőknek gyakran választaniuk kell a család és a karrier között.*

Az előzetes feltevésünk az volt, hogy a vezetői pozícióban dolgozó nők azért képesek összeegyeztetni a produktív és a reproduktív feladatokat, mert jelentős részben számíthatnak fizetett és nem fizetett háztartási segítségre. Az elmúlt évtizedek politikai ideológiájának hatásaként még ma sem teljesen elfogadott megoldás Magyarországon, hogy a családok a háztartási munka elvégzésére rendszeres vagy alkalmi fizetett háztartási segítséget alkalmazzanak. Ezért nem terjedt el széleskörűen, hogy a takarítási, főzési, gyerekgondozási munkára a családok fizetett segítséget szerződtetnek. A társadalom széles csoportjai számára persze ez messzemenően pénzügyi kérdés is, ám vizsgált csoportunk számára nem lenne az. Éppen ezért meglepő, hogy ez a különösen leterhelt és elfoglalt csoport milyen kis mértékben áldoz arra, hogy könnyebb legyen a háztartás és a munka összeegyeztetése. A gazdasági elit tagjainak 80%-a (!) nem vesz igénybe fizetett háztartási segítséget. Igen jelentős azonban a nemek szerinti eltérés. A női gazdasági vezetők kétszer olyan gyakran alkalmaznak valakit, hogy segítsen nekik a háztartásban: a nők 37%-a, a férfiak 17%-a fizet azért, hogy kitakarítsák a házát, elvigyék a gyerekét az iskolába stb. (lásd a 79. oldalon lévő alsó táblázatot). A fizetett segítséget nem alkalmazó 63% esetében nagy segítséget jelentettek a nagymamák, akikre – különösen amíg kicsik voltak a gyerekek – mindig lehetett számítani, nemcsak a háztartásban, hanem a gyermekfelügyeletben is. Nagy részben ez tette lehetővé a nők számára, hogy a férfiakkal

többé-kevésbé azonos jellegű karriert fussanak be. Kérdéseink között az is szerepelt, hogy a 18 év alatti gyermekre ki vigyáz. Válaszadóink 2/3-a azt válaszolta, hogy a gyermek felügyeletét a család saját maga oldja meg. Különösen gyakran válaszolták ezt a nők. E válasz mögött is vélhetően jelentős számban sejthetjük a nagyszülői segítséget.

Összegzés

A gazdasági elit körében zajlott kutatások rámutattak arra, hogy a rendszerváltás során nem csökkent a gazdasági élet vezető csoportjaiba bejutó nők aránya, továbbra is az elit 16%-át alkotják nők. Ez azonban nem jelent egyenlő pozíciókat, mivel a nők csak elvétve jutnak a gazdasági vagy gazdaságirányító szervezet legfelső pozícióiba.

Olyan területeken tudnak karriert befutni, ahol amúgy is jellemző a feminizálódás tendenciája, tehát a beosztottak döntő többsége nőkből áll. Esetünkben a bankszektorban és a minisztériumi szegmensben volt látványos a női vezetők arányának növekedése a politikai és gazdasági átmenet idején.

A gazdasági elit egészéről elmondható, hogy a szülők, főleg az apák igen gyakran magasan képzett, vezető foglalkozású egyének voltak. Férfi kollégáikhoz képest a nőknek kedvezőbb indulási feltételekre volt szükségük ahhoz, hogy elérjék az elemzett pozíciókat: az apa magasabb iskolai végzettsége, beosztása, illetve hogy jelentős részük Budapesten született.

Társadalmi diszkriminációt érhetünk tetten, amikor az iskolázottsági mintákat vizsgáljuk: szinte minden vezető rendelkezik diplomával, ám a nők lényegesen ritkábban tudták nappali tagozaton megszerezni diplomájukat. Ez a későbbiekben jelentős erőfeszítést igényelt tőlük, és egyben karrierlemaradást eredményezett. A nők felülreprezentáltak a főiskolai végzettségűek körében.

Szervezeti diszkriminációra figyelhetünk fel az első beosztás elemzésekor: a nappali tagozaton oklevelet szerző férfiak fele vezetőként kezdte szakmai pályafutását, míg a nők körében tapasztalt 1/5-ös arány ehhez képest elenyésző.

A vezetői karrierért továbbra is magasabb árat kell fizetniük a nőknek. A kereső tevékenység és az otthoni feladatok összehangolhatóságának nehézségeire utalnak a családi állapotra vonatkozó adatok. Ugyanezt támasztja alá a gyermekszám elemzése is: a nők nagyobb gyakorisággal szerepelnek a gyermektelenek, illetve egy gyermeket vállalók körében mint a férfiak.

A háztartási feladatok megoldásához a gazdasági elit tagjai ritkán vesznek igénybe fizetett segítséget. Azok között, akik igénybe vesznek, magasabb a női vezetők aránya. A kutatások szerint igen jelentős szerep jut a nagyszülőknek abban, hogy a nők a férfiakéhoz hasonló karriert futhassanak be.

„Lehet-e egy fiúból miniszterelnök?" A nők részvételének változásai az európai országok döntéshozatalában

Tóth Andrea

> *„Egy norvég kisfiú látva, hogy a miniszterelnök, számos miniszter és pártvezető nő, megkérdezte az anyjától: ,Mama, egy férfiból is lehet miniszterelnök?' " (Pettersen 1993).*

Skandinávia valószínűleg úgy fogja átlépni a 21. század küszöbét, hogy a nők aránya a politikai döntéshozó testületekben eléri vagy megközelíti az 50%-ot. A nőknek tehát minden alapjuk megvan arra, hogy bizakodással tekintsenek a jövőbe, legalábbis Észak- és Nyugat-Európában. Míg itt a nők jogainak kiteljesedését, politikai részvételük jelentős növekedését állapíthatjuk meg, addig a kelet- és közép-európai posztkommunista országokban a nők helyzete meglehetősen ellentmondásos. A piacgazdaság az alacsonyabb gazdasági státusú társadalmi csoportokkal együtt a nőket is hátrányos helyzetbe hozta. Csak remélhetjük, hogy mindez csupán átmeneti állapot, mert senki előtt sem lehet kétséges, hogy a demokrácia megvalósulása a nők jogainak – mint alapvető emberi jogoknak – a csorbítatlanságától is függ.

A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy milyen tényezők állnak a nők részvételének nyugat-európai növekedése és kelet-európai csökkenése mögött, valamint azokat a nemzetközi ajánlásokat, amelyek a nők nagyobb politikai szerepvállalásának szorgalmazására születtek.

Egyenlőség és demokrácia – nemzetközi egyezmények és szervezetek a nők politikai jogainak biztosítására

A nők és férfiak közötti egyenlőséget, a nők politikai jogainak biztosítását több nemzetközi egyezmény tartalmazza, köztük a Nők politikai jogairól szóló egyezmény (1952) és a Nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló egyezmény (1979). Ezek biztosítják többek között a nőkkel szembeni mindenféle megkülönböztetés kiküszöbölését a politikai és a közéletben, valamint a férfiakkal azonos feltételek mellett a nők jogait a választásra és választhatóságra, továbbá minden kormányzati és közéleti tisztség betöltésére. (Magyarországon az 1955. évi 15. és az 1982. évi 10. törvényerejű rendelet tartalmazza az egyezmények szövegét.) Az emberi jogokkal foglalkozó bécsi világkonferencia (1993) nyilatkozatában minden korábbinál világosabban fogalmazta meg, hogy a nők és leánygyermekek emberi jogai az egyetemes emberi

jogok elidegeníthetetlen részei és elsődleges fontosságúnak nevezte a nők teljes és egyenlő részvételét a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életben nemzeti, regionális és nemzetközi szinteken egyaránt és a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés felszámolását minden területen.

Az egyezmények azonban még nem eredményezik az egyenlőtlenségek megszűnését és a nők továbbra is alulreprezentáltak mind a politikai, mind a közéletben.

1985-ben Nairobiban a Nők III. Világkonferenciáján megállapították, hogy a lehető legtöbb csatornán keresztül – beleértve a politikai oktatást, a társadalmi szervezeteket, a szakszervezeteket, a médiát – meg kell ismertetni a nőkkel politikai jogaikat és bátorítani kell őket arra, hogy jobban éljenek a politikai folyamatokban való részvétel lehetőségével minden szinten.

Az egyenlőség és a valódi demokrácia elősegítése céljából dolgozta ki az Európa Tanács a paritásos demokrácia koncepcióját, amelyet elfogadtak a nők helyzetével foglalkozó más nemzetközi szervezetekben is. A paritásos demokrácia azon alapul, hogy a nők és a férfiak közötti egyenlőség a demokrácia elengedhetetlen feltétele. A nők jelenlegi egyenlőtlen helyzete a politikai, gazdasági és társadalmi életben ellentétes az alapvető emberi jogokkal és a valódi demokráciával, amely csak akkor lehet teljes, ha a polgárok összessége vesz benne részt. A nőknek hatékonyan kell részt venniük a politikai és a társadalmi életben. A döntéshozatali testületekben a nemek arányát paritásos alapon kell meghatározni, megcélozva az 50–50%-ot. Fel kell oldani a jelenlegi ellentétet a családi és a hivatásbeli kötelezettségek között, megkönnyítve a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életben való részvételt a nők számára. Ez azt jelenti, hogy a családon belüli szerepeket és kötelezettségeket is egyenlő alapon kell megosztani a férfiakkal.

Ez a megosztás kedvező hatással lesz mindkét nem számára és hozzájárul a nemi diszkrimináción alapuló (szexista) sztereotípiák megszűnéséhez (*Equality and Democracy* 1994).

Nemcsak az egyes országok esetében, de nemzetközileg is fontos, hogy a nők jogainak védelme intézményesen is biztosított legyen. Az Európa Tanács 1979-ben hozta létre a nők helyzetével foglalkozó bizottságot, amelyet a Nők és Férfiak Egyenjogúságának Bizottsága (CDEG) váltott fel 1987-ben (jelenlegi elnöke Kardosné Dr. Kaponyi Erzsébet). 1990 óta pedig az Európai Közösség székhelyén, Brüsszelben működik az Európai Női Lobby a női érdekek képviseletére.

A nők politikai részvétele Európában

A század elején egy kis nép nemzeti függetlenségi harcát vívta egy birodalommal. Politikusaik úgy vélték, hogy a parlamenti többség akkor lesz biztosítva, ha nemcsak a férfiak szavaznak a választásokon. Így kapták meg a finn nők a választójogot 1906-ban, elsőként Európában. A lehetőséget azonnal ki is használták, mert már akkor 19 képviselőnő került be a parlamentbe. (9,5%-os ará-

nyukkal mai is megelőznék például Angliát vagy Franciaországot, és nem sokkal maradnának le a nőmozgalmairól híres Egyesült Államoktól.)

Hamarosan követte Finnország példáját a Svédországtól éppen csak függetlenné váló Norvégia 1907-ben, majd Dánia 1915-ben. A nők választójoga nem okozott nagy feltűnést, mert bár a nőmozgalmak nem voltak túlságosan erősek Észak-Európában, de a községi választásokon már a múlt század vége óta szavazhattak a nők.

Európa és Észak-Amerika legtöbb országában, így például Svédországban, Nagy-Britanniában, Németországban, Belgiumban, Hollandiában, az Egyesült Államokban, Kanadában, Lengyelországban, Csehszlovákiában az I. világháború után, majd más országokban, mint Franciaországban, Olaszországban, Bulgáriában, Jugoszláviában, Romániában a II. világháború után, Ázsia, a Közel-Kelet, Észak-Afrika és Dél-Amerika legtöbb országában az 50-es és a 60-as években, míg a többi afrikai országban csak a 70-es években kaptak a nők választójogot. Kivételek persze mindig akadnak: Mongóliában például már 1923–24-től, de Svájcban csak 1971-től, Liechtensteinben pedig – miután a választásra jogosult férfilakosság többször is elutasította – 1984-től szavazhatnak a nők.

Az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben nőtt a nők részvétele a politikai döntéshozatalban mind Európában, mind Észak-Amerikában, de a világ legtöbb országában a parlamenten belüli arányuk a 10%-ot sem éri el és gyakran egyetlen miniszteri posztot sem töltenek be a kormányban.

Európa nyugati felén a nők parlamenti aránya átlagosan 14–15%, a legmagasabb a skandináv országokban és Hollandiában (30 és 40% között, Svédországban jelenleg 41,3%).

A nők kormányzaton belüli aránya az európai országokban átlagosan 11–14% körül van. De például Svédországban a kormány fele miniszternőkből áll, Norvégiában pedig a miniszterelnök és a kormány 42%-a nő (Dániában és Finnországban ugyancsak 30–40% között mozog a kormányon belüli arányuk) (lásd a 67. oldalon lévő felső táblázatot).

Míg sok európai ország 3–4 vagy annál is több miniszternővel dicsekedhet, addig a világ többi országa eggyel vagy eggyel sem. Európában Írország és Izland köztársasági elnöke, Norvégia miniszterelnöke, Finnország, Izland, Norvégia, Luxemburg, Nagy-Britannia, Németország és Svájc parlamenti elnöke nő. Időnként magas politikai tisztségekkel bíznak meg nőket az egyes ázsiai vagy dél-amerikai országokban, mint ahogy jelenleg Nicaragua köztársasági elnöke, Új-Zéland főkormányzója, Bangladesh, Pakisztán, Panama és Törökország miniszterelnöke, Grenadában a parlament elnöke nő. (*Chronicle of...* 1993, 1994; *Participation of ...* 1988; *Women in the...* 1994; *A világ országai...* 1995.)

De a nők jelentős politikai szerepéről mégis csak azokban az országokban beszélhetünk, ahol a nők aránya a döntéshozó testületekben hosszabb ideje magas.

A nők növekvő politikai szerepvállalásának háttere

Nyugat-Európa és Észak-Amerika országaiban a nők parlamenti és kormányzati aránya mellett magas a nők részvétele a szakszervezetekben, a politikai pártokban és a regionális, helyi kormányzati testületekben is. Ez számos kedvező gazdasági, társadalmi és politikai tényezőnek köszönhető, amelyekből csak néhányat emelnék most ki.

1. A nők növekvő gazdasági befolyása. A nők iskolázottsága, szakképzettsége és foglalkoztatása megközelítette a férfiakét. Svédországban a munkaerőpiac 48%-át, Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban és Kanadában 42–46%-át alkotják a nők. Ezzel együtt növekedett az arányuk a gazdasági vezetésben is (a skandináv országokban 13–14%, Angliában 9%, Olaszországban 5,7%) (Nagy 1993).

2. A jóléti társadalmi berendezkedés. A jóléti államok politikája az oktatás, az egészségügy és a szociális kiadások területén nagy hatással van a nők életére és jelentős mértékben járul hozzá a társadalmi emancipációhoz. A jóléti államok a bruttó nemzeti terméknek (GNP) 1/3-át fordítják társadalombiztonsági és jóléti kiadásokra (Rantalaiho – Julkunen 1992).

3. A jogi szabályozás és a kormányzatok elkötelezettsége a nők egyenjogúsága mellett. A skandináv országokban, például Norvégiában 1979, Dániában 1985 óta törvény biztosítja a nők egyenlő elbánását és lehetőségeit az élet különböző területein, tiltja a diszkriminációt, valamint előírja, hogy egyik nem aránya sem lehet kevesebb mint 40% a különböző közfunkciókat betöltő testületekben és bizottságokban akár nemzeti, akár helyi szinten.

A törvényeken túl számos országban miniszteriális szinten foglalkoznak a női ügyekkel, így Ausztriában, Németországban, Franciaországban, Spanyolországban és Belgiumban – csak Európában maradva.

Fontos az is, hogy a kormányzatok elkötelezettek legyenek a nők arányának növelésében a különböző kormányzati testületekben, bizottságokban, mint például egyes észak-európai országokban.

4. Egyenlőségi ombuds. A skandináv hagyományokon alapul a kormány vagy a parlament által kinevezett, de működésében azoktól független ombuds intézménye, amely a nemek közötti egyenlőség jogainak védelmezője és főleg a munkavállalással kapcsolatos nemi diszkrimináció ügyeiben hivatott eljárni (Pettersen 1993).

5. A választási rendszer. A vizsgálatok azt mutatták, hogy az arányos képviseleti rendszer (mint amilyen általában az európai országok választási rendszere) kedvezőbb a nők megválasztási esélyeit illetően, mint a többségi választási rendszer (mint amilyen az angolszász országoké). Amikor egyéni választókerületben indítják a női jelölteket, gyakran veszítenek a férfijelöltekkel szemben, akikre Nyugat-Európában is szívesebben szavaznak a választók. Ugyanez a helyzet, ha a pártlisták nyitottak és a szavazók választhatnak a jelöltek között. A legfontosabb azonban mind a listás, mind az egyéni választás esetén, hogy a jelöltek között a nemek aránya egyensúlyban legyen és a női jelöltek a listákon jó he-

lyeken szerepeljenek, vagy azokban a választási körzetekben induljanak, ahol nem eleve esélytelenek.

A skandináv országokban a nők aránya a jelöltek között 40% körül van és a gyakorlat azt mutatja, hogy egyre kedvezőbb fogadtatásra találnak.

6. A politikai pártok elkötelezettsége a női egyenjogúság mellett. Egyre kevesebb az olyan politikai párt Nyugat-Európában, amelynek programjában nem szerepel a nők problémáinak megoldása. A nők arányának növekedése a politikai döntéshozatalban attól is függ, hogy a politikai pártok mit tesznek ennek érdekében.

Európa sok országában főként a szocialista, szociáldemokrata pártok használják az úgynevezett paritásos küszöböt vagy kvótarendszert, azaz a párt elkötelezi magát, hogy a parlamenti képviselőválasztásokon a jelöltjeinek egy bizonyos százaléka (ez lehet 20, 40 vagy 50%) nő lesz. Norvégiában ezt jogilag szabályozzák. Más országokban, például Svédországban, a pártok – nem utolsósorban a párton belüli és kívüli nőcsoportok nyomására – úgynevezett egyenlőségi terveket állítanak fel, miszerint a jelöltek között a nemek aránya sem a nők, sem a férfiak esetében nem lehet 40%-nál kevesebb, vagy 60%-nál több (Palm 1995). A pártokon belül a központi (és nem a helyi) szinten történő jelöltállítás segíti, hogy a párt jelöltjei között a nemek aránya kedvező legyen.

7. A civil társadalom. A nők politikai döntéshozatalban való részvételének növekedése Nyugat-Európában nagymértékben függött attól, hogy a civil társadalomnak, azon belül a nőmozgalmaknak, valamint a különböző emberjogi, környezetvédő és zöld mozgalmaknak, amelyekben a nők jelentős politikai szerepet játszanak, milyen súlya volt az adott országban. A nőmozgalmak tevékenysége, a kormányzatra, a politikai pártokra és a közvéleményre történő befolyásuk nyomán alakultak ki azok a gyakorlatok, amelyeket a fentiekben vázoltam. A független női szervezetek, nőmozgalmak, folyamatosan a figyelem középpontjában tartják a nők jogainak kérdését, követelik a nemek egyenlőségének politikáját és kampányt folytatnak, hogy a nők jobban éljenek azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a már megszerzett jogok biztosítanak.

A nők helyzete a kelet- és közép-európai posztkommunista országokban

A kelet- és közép-európai demokráciák maszkulin jellege ma már minden nyugati és keleti feminista tanulmány tudományos közhelye. Az 1989 óta bekövetkezett gazdasági és politikai változások kedvezőtlenül érintették a nőket, mert kiszorultak a politikából, de a kialakuló piacgazdaságból is.

A korábbi rendszerek kvótái látványos női arányszámokat produkáltak a parlamentekben, a kommunista pártokban, a szakszervezetekben, de gondosan távol tartották őket a valós döntésektől, szerepük formális volt. Azok a jogok, amelyekért Nyugat-Európában hosszú ideig folyt a harc, itt természetesnek tűntek (ami a női munkavállalást illeti, az nemcsak természetes, de kötelező is volt).

1989 előtt a nők igen aktívak voltak a különböző béke-, emberi jogi és ellenzéki mozgalmakban, mint például a Német Demokratikus Köztársaság békemozgalmaiban, Lengyelországban a Szolidaritásban vagy Csehszlovákiában a Charta 77-ben.

Az új, demokratikusan megválasztott parlamentekben azonban az intézmény jelentőségének növekedésével azonos arányban csökkent az ott helyet foglaló képviselőnők száma.

Így Oroszországban a korábbi 34,5% (1984) 5,1%-ra (1993), Romániában a 34,4% (1985) 3,5%-ra (1992), Németországban az NDK-beli parlamenti 32,2% (1986) 20,5%-ra (1990), a Cseh és Szlovák Köztársaságban a 29,5% (1986) 10%-ra (1991) és 18,1%-ra (1992), Albániában a 28,8% (1987) 5,7%-ra (1992), Bulgáriában a 21% (1986) 12,9%-ra (1991), Magyarországon a 20,7% (1985) 7,3%-ra (1990), a volt Jugoszlávia 17,7%-os (1986) aránya Horvátországban 4,7%-ra (1993), Szlovéniában 12,2%-ra (1992), Kis-Jugoszláviában 2,8%-ra (1993) csökkent.

Összegezve elmondható, hogy míg a nyugat-európai országokban az elmúlt tíz évben átlagosan 4–5%-kal nőtt a női képviselők aránya a parlamentekben, addig Kelet-Közép Európában 13–14%-kal csökkent. Az újonnan megalakult kormányzatokban kezdetben egy nő sem kapott helyet, idővel azonban ez kismértékben megváltozott. A nők aránya a kelet- és közép-európai parlamentekben körülbelül a fele, a kormányzatokban a negyede a nyugati értékeknek (lásd a 67. oldalon lévő táblázatokat) (*Chronicle of* ... 1993, 1994; *A világ országai* 1995).

A nők politikai részvétele Magyarországon

Nem tudni, hogyan fogadták képviselőtársai az első nőt a magyar parlamentben, de az tény, hogy igen ellentmondásos adatokat közölnek a különböző kimutatások arról, mikor is történt mindez. Az 1872, 1874 és 1886. évi törvények nem tettek különbséget a nemek között a községi választójog esetében, a törvényhatósági és országgyűlési választásokból azonban kizárták a nőket. A nők választójogát a nemzetgyűlési választásokon először az 1918. évi I. néptörvény biztosította. A törvényben a választójog korhatárát 24 évben állapították meg és 6 év magyar állampolgársághoz, valamint írni-olvasni tudáshoz kötötték. Később a választójog módosult, de a férfiakkal egyenlő feltételekkel csak 1945-től szavazhattak a nők.

A magyar parlamentben már 1922-ben a Szociáldemokrata Párt képviselőjeként helyet foglalt Kéthly Anna, majd csatlakozott hozzá még egy képviselőnő. 1944-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek 12 nő tagja volt, 5–5 a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt, 1–1 a Kisgazda és a Parasztpárt képviselőjeként. Az 1945-ben megválasztott országgyűlésnek pedig 14 képviselőnője volt (3,3%). Az 50-es években a nők aránya az országgyűlési képviselők között 18% körül volt és jelentős mértékben a 70-es évektől növekedett meg, 1980-ban 30,1% volt (Jónás 1990). Ugyanakkor az MSZMP-n belül a nők aránya 30%

körül mozgott; jóval alacsonyabb volt a párt Központi Bizottságában az arányuk, a Politikai Bizottságba pedig csak időnként került be 1–1 nő 1975 után. 1949 és 1989 között 6 nő volt a kormány tagja (lásd a 68. oldalon lévő felső táblázatot) (*Women in Decision-making* 1993).

Az 1990-es választásokon a jelölteknek mindössze 9%-a volt nő, a parlamentben pedig 28 helyet szereztek meg (7,3%). Az 1994-es választásokon az egyéni választókerületben indított jelöltek között a nők aránya továbbra is alacsony maradt: 8,1% (1990-ben 6% volt). A pártok országos listáin is közel azonos volt a nők aránya a négy évvel ezelőttivel (10,6%), de igen nagy különbségek mutatkoztak a pártok között. A választásokon a Szocialista Párt nagyarányú győzelme következtében 43 nő (ebből 22 szocialista, köztük 15 egyéni választókerületből) jutott be a parlamentbe (ez 11%-ot jelent).

Ami a parlamenti és a kormányzati funkciókat illeti, a parlament három alelnöke közül kettő nő, de nem változott a számuk a parlamenti bizottságok elnökei közt (1 fő). 1990-ben egy tárcanélküli miniszterasszony volt, jelenleg pedig a munkaügyi minisztériumot vezeti nő. A kormányzatban az államtitkárok számában történt jelentősebb emelkedés (lásd a 68. oldalon lévő alsó táblázatot). Az önkormányzati választásokon mind a jelöltek, mind a megválasztott önkormányzati képviselők körében a nők aránya magasabb, mint a parlamenti választásokon (1990-ben 15% körül volt). Úgy tűnik a megválasztott polgármesternők száma is növekszik: jelenleg a városok 4,5%-ában van női polgármester, míg 1990-ben 3,7%-ában volt (*A magyar közélet kézikönyve* 1995).

A pártok parlamenti frakcióin belül a nők aránya az MDF esetében majdnem négyszeresére (4,2%-ról 15,7%-ra) nőtt, az SZDSZ-nél közel megduplázódott (8,6%-ról 15,7%-ra), kismértékben növekedett a Független Kisgazdapártnál (6,8%-ról 7,6%-ra), nem változott a Kereszténydemokrata Néppártnál (4,5%), csökkent a Fidesznél (9%-ról 5%-ra) és az MSZP-nél (15,1%-ról 10,5%-ra). A pártok tagságában jelenleg (1995 április) a nők aránya 10 és 50% között mozog. A pártok információi alapján a Magyar Demokrata Fórumban 10%, a Független Kisgazdapártban 13–16%, a Szocialista Pártban 31,4%, a Fideszben 35,4%, a Szabad Demokraták Szövetségében 35–40%, a Kereszténydemokrata Néppártban a tagság 51%-át alkotják a nők. A képviselőválasztásokon a jelöltállításban egyik párt sem használt kvótát vagy más eszközt, amellyel a jelöltek között segítette volna a nők részvételét.

A pártok szavazóbázisaiban csak két párt esetében beszélhetünk jelentős eltérésekről: a kereszténydemokraták szavazótáborában többségben vannak a nők, míg a kisgazdákat inkább a férfiak támogatják (Závecz 1994).

A nők alacsony politikai részvételének okai a kelet- és közép-európai országokban

1989 után a nők száma a politikai életben érthetően csökkent a kommunista rendszerek mesterségesen előállított és formális szerepű női részvételi arányai-

hoz képest. De ezen kívül még számos más tényező is csökkenti a nők politikai aktivitását a kelet- és közép-európai térségben.

1. A nők kedvezőtlen gazdasági pozíciói:

– A nők alacsonyabb szakképzettsége, rosszabb gazdasági pozíciói azt eredményezik, hogy a nők kiszorulnak a munkaerőpiacról, elszegényednek (nagyobb számban találhatók az alacsonyabb gazdasági státusú rétegekben, mint a férfiak, rosszabbak az elhelyezkedési esélyeik, nagyobb a munkanélküliség a körükben – ez utóbbi szempontból Magyarország kivétel), ami csökkenti politikai aktivitásukat;

– olyan munkakörökben dolgoznak, amelyek egyrészt kevés önállósággal és szabadidővel járnak, emiatt nincs elég idő a politikai, társadalmi és kulturális életben való részvételre, másrészt rosszul konvertálhatók a politikusi pályákra;

– a nyugat-európai helyzethez képest igen alacsony a nők aránya a gazdasági vezetők körében (Koncz 1994).

2. A kedvezőtlen kormányzati politika:

– Hiányzik a kormányzati elképzelés a nők politikai és közéleti részvételének elősegítésére,

– ritkán kerülnek be a politika látványosabb közegeibe, részvételük az alacsonyabb szinteken rejtve marad,

– az állam kivonulása a jóléti programokból, a szociális kiadások jelentős csökkentése teljes egészében a nőkre hárította a háztartás, a gyermekek, az idősek és a betegek ellátását, ami hozzájárul a munkaerőpiacról való kiszorulásukhoz és csökkenti a politikai részvételhez szükséges időt és energiát.

3. A politikai pártok vonakodása a nőkérdés felvállalására:

– A nők a pártokban az alacsonyabb szinteken helyezkednek el, kevés nő van a pártok vezetésében,

– kevés női jelöltet indítanak a pártok, gyakran rossz helyen szerepelnek a listákon vagy a párt számára esélytelennek tartott választókerületekben indítják őket,

– a pártok számára a nők problémái csak a választási kampányban fontosak, azután elfeledkeznek róluk.

4. A kedvezőtlen társadalmi és kulturális környezet:

– A mai napig erősen élnek ezekben a társadalmakban a patriarchális attitűdök és a nemi diszkrimináción alapuló sztereotípiák, amelyek szerint a politika, a politikai hatalom, a közszereplés a férfiak előjoga, a nőktől pedig elvitatják mind a rátermettséget, a szakértelmet, mind az ismertséget és a tekintélyt; emiatt nem szavaznak a női jelöltekre és nem támogatja a közvélemény a nők politikai részvételének növekedését;

– a média keveset foglalkozik a nőkkel, a problémáikkal, ha mégis, akkor sztereotip, gyakran negatív a nőképe;

– megerősödött a vallás és a konzervatív ideológia, és ezzel a tradicionális szerepelvárások;

– még nem terjedt el széles körben a nemek egyenlő arányán alapuló képviselet gondolata (Regulska 1995);

– gyengék vagy hiányoznak a nőmozgalmak.

5. A nők elfordulása a politikai részvételtől:

– A nők politikai attitűdjei, miszerint a politika nem való nőknek, a nők kisebb politikai érdeklődéséhez és aktivitásához vagy ezek elhallgatásához vezetnek;

– a politikai élettől való elfordulásukat eredményezi a politikai véleményük, hozzáértésük lebecsülése, az önbizalom hiánya, az a gondolat, hogy a férfiak jobban tudják a nők érdekeit képviselni;

– a férfiaktól eltérő szocializáció, amelyben a személyes kapcsolatokra, a gondoskodásra kerül a hangsúly szemben az intellektualitás, az erő, a társadalmi befolyás (hatalom) megszerzésére irányuló törekvésekkel, amelyeken a patriarchális társadalmi hierarchia és rend nyugszik;

– a kelet- és közép-európai női életutak általában eltérőek a nyugat-európaitól, a korai férjhezmenetel, gyerekszülés és nagymamává válás jellemző rájuk, hiányzik az ún. „empty-nest (üres fészek) időszak", amikor a nők saját magukkal, így politikai karrierjükkel is foglalkozhatnának (Tóth O. 1994c);

– a „kettős teher": a családi, háztartási kötelezettségek és a teljes munkaidős foglalkoztatás kifárasztották a nőket (Rueschemeyer 1994);

– a problémáik a nők szemében is jelentéktelennek tűnnek a súlyos gazdasági gondok mellett, amikor a „túlélés" a cél és érzéketlenek az őket ért sérelmekre (Neményi 1994);

– a nők ellenállása a korábbi kötelező politikai részvétellel szemben, vágyuk, hogy „megpihenhessenek a magánéletben", ugyanakkor a család a demokratikus átalakulás során elveszíti a jelentőségét (Einhorn 1993);

– azok a nők, akik sikeresek a politika területén nem képviselik a női érdekeket (Rueschemeyer 1994).

Mit kell hát tennünk, hogy a demokratikus átalakulásnak ne passzív elszenvedői, hanem alakítói legyenek a nők?

A nemzetközi ajánlások erre vonatkozóan a jogi szabályozás, a kormányzat, a politikai pártok, a választások és a civil társadalom gyakorlatának megváltoztatásáról szólnak.

A jogi szabályozásban először a hatályos jogszabályok felülvizsgálatára van szükség, hogy ne ütközzenek a nemzetközi egyezmények állásfoglalásaival. Speciális törvénnyel kell védeni a férfiak és a nők közötti egyenlőség elvét és intézményesített mechanizmus beiktatásával (ombuds) kell ügyelni a betartására. A parlamenten belül bizottságot kell létrehozni, amely a nők egyenlő státusával foglalkozik és a törvénykezésben ügyel az egyenlőség elvére.

A képviselőnők pártok feletti csoportja segíthet a női érdekek parlamenti képviseletében. Szükséges, hogy a kormányzatnak egységes stratégiája legyen a nők egyenlőtlen helyzetének megoldására és hajlandóságot kell mutasson a kormányzati tisztségek elosztásában, a kormánytestületekben és -bizottságokban a nemek egyenlő arányának megvalósítására. A politikai pártok részéről fel kell venni a női érdekek képviseletét a pártprogramba és biztosítani kell, hogy a férfi és a nő tagok azonos eséllyel vehessenek részt a szervezet tevékenységében, továbbá egyenlő esélyük legyen a párt döntéshozó-testületeibe való bekerülésre. A jelöltállításnál törekedni kell a nemek egyensúlyára a jelöltek között és arra, hogy a

női jelöltek is a kedvező pozíciókban kerüljenek a pártlistákra vagy az egyéni választókerületekbe. A pártoknak a férfijelöltekkel azonos mértékű támogatásban kell részesíteniük női jelöltjeiket. A pártokon belüli nőcsoportoknak mind abban, hogy a pártokat e célok megvalósítására ösztönözzék, mind pedig a női jelöltek felkészítésében és támogatásában aktív szerepet kell játszaniuk. Mind a kormányzatnak, mind a pártoknak, mind az ezektől független nőszervezeteknek, nőcsoportoknak kampányt kell folytatniuk, hogy a nők jobban megismerjék politikai jogaikat és jobban éljenek ezekkel. Mind a nőcsoportoknak, mind a politikusnőknek befolyással kell lenniük a médiára, hogy megszűnjék a médiumokban a nők sztereotipizált bemutatása (*Plan of Action*... 1994).

Amit e tanulmányban röviden vázolni igyekeztem a nyugat- és a kelet-európai helyzetről, természetesen csak tendenciák. Nyugat-Európában is számos – a kelet-európaihoz hasonló – tényező (például előítélet) gátolja a nők politikai részvételét, míg Kelet-Európában is vannak a nők számára kedvező jelek (például az ombuds intézménye Lengyelországban). A legfontosabb azonban a női problémák *felismerése*. Jelentőségük elismertetése a közvéleménnyel és a kormányzatokkal még várat magára, s e feladat nemcsak a kislétszámú és szétszórt női csoportokra vár. A közvélemény-formálásban, a politikai nyomásgyakorlásban a médiának és a politikusnőknek döntő szerepük van. A politikába belépő nők nemcsak a politikai kultúrát, a politikai diskurzust változtathatják meg, de a politikusnőkről a közvéleményben alkotott képet is, és modellként szolgálhatnának a tradicionális szerepek elhagyására és a politikában való részvételre, úgy, hogy közben nem veszik át a férfias mintákat.

Nőmozgalmak

Fábián Katalin

A nők társadalmi helyzetével kapcsolatos tények triviálisak, de az, hogy e tényekkel vagy nem tudunk mit kezdeni, vagy nem akarunk változtatni rajtuk, már a kérdés kényes természetét jelzi. A világon a nők a megtermelt jövedelmek tizedét kapják, de a (fizetett és nem fizetett) munka kétharmadát végzik. Mivel a házimunka és a gyereknevelés a patriarchális társadalmakban nagyrészt a nők feladata, így ők kevésbé vesznek részt a pénzzel és társadalmi presztízzsel járó feladatok ellátásában. A nők a férfiaknál több időt töltenek munkával, ami a fejlett országokban heti két–három óra, Latin-Amerikában már öt–hat óra, Ázsiában és Afrikában tizenkettő, illetve tizenhárom óra többletet jelent (Rowbotham 1992). A nők szocializációja, önmagukról kialakított képe és ennek megfelelően pályaválasztásuk, valamint a képzettségbeli szegregáció a magánszférában elfoglalt tradicionális munkamegosztást tükrözik. A köz-szférabeli nőellenesség következtében készségeik (mint pl. az empátia, a szorgalom és a kitartás) alulértékeltek, s a nők átlagosan 30%-kal kevesebb fizetést kapnak, még azonos végzettség esetén is a férfiaknál. A közügyekben a nők a világon mindenütt számarányuknál jóval alacsonyabb arányban vesznek részt (lásd a 67. oldalon lévő táblázatokat). Így a nagy horderejű döntések meghozatalában érdekeik nincsenek megfelelően képviselve. Az uralkodónők voltak az egyetlenek, akik közvetlenül is foglalkozhattak államügyekkel. Közvetetten, az apajogú származás jogán, arisztokratanőknek is volt kivételes esetekben politikai befolyásuk, de azt leginkább szeretőiken, férjükön vagy fiaikon keresztül érhették el. Vészhelyzetekben a hétköznapi nők is válhattak nemzeti hősökké, de a köz ügye a férfiaké volt és lényegileg mind a mai napig az is maradt.

A nők azért hiányoznak a politika színteréről, mert a két nem biológiai különbözőségére hivatkozva az ókori politikai gondolkodástól kezdve korlátozták a közügyekbe való beleszólásukat. A különböző alaptermészet érve potenciálisan lehetővé tenné a férfidominancia által megteremtett értékekkel szemben egy alternatív, a női szocializációhoz közelebb álló, „feminin" értékrend előtérbe kerülését, ami előnyben részesíthetné a verseny helyett az együttműködést és a kompromisszumkeresést. Azonban a nőket a szebbik, jobbik, és az érzelmesebb nemnek kinevezve, az eltérő princípiumok elve Rousseau szerint is lehetővé tette, hogy e különbözőségek alapján a nőket a racionális és elvont gondolkodásra képtelennek tartsák és feltételezett alsóbbrendűségük miatt kizárják őket a közügyek megvitatásából. Abban az esetben azonban, ha a két nem teljes egyenlősége mellett döntünk, akkor a nemükből eredő igényeikről feledkezhetünk meg.

A nőmozgalmak többsége a nőkkel szembeni diszkrimináció ellen mozgósít. Annak ellenére, hogy a diszkrimináció általánosságban megállapítható, mértéke és formája térben és időben, kultúránként és társadalmi osztályonként változik. E különbözőségek következtében a nőmozgalmak által kitűzött célok és az elérésükhöz alkalmazott módszerek is különböznek, és sokszor ellentmondóak a mozgalmak által elért eredmények is.

A helyzetértelmezések sokfélesége következtében a nőmozgalmak nagyon változatosak; míg némelyik csoport a nők hagyományos szerepének megerősítéséért küzd, mások a fennálló viszonyok radikális újjáalakítását akarják elérni. Az is vitatott, hogy milyen mértékben határozza meg az egyéni és csoportos érdekeket és értékválasztásokat a nemi hovatartozás. Abban szinte mindannyian egyetértenek, hogy nem csak a nők kiváltsága az, hogy elnyomatásukat észrevegyék és küzdjenek ellene. De mivel őket érinti elsődlegesen és közvetlenül, ők a leginkább valószínű kezdeményezői és szereplői annak a küzdelemnek, amely a nemek szerint szabályozott társadalmi kapcsolatrendszer átalakításáért folyik. A nők elnyomatásának a felismerése tette lehetővé, hogy századunkban folyamatos politikai innovációs készséget mutató új ideológiai és politikai áramlat, a feminizmus megindíthassa a harcot a nőket érintő diszkrimináció ellen.

A nők céljai azonban nem csak a velük szembeni diszkrimináció megszüntetésére irányulnak, hiszen ha csak a férfiakkal való egyenlőségről volna szó, akkor a nőket közvetlenül érintő kérdések, mint például az abortusz, a családtervezés és az anyaság, vagy a leszbikusság, bele sem tartozhatna a nők által felvetett kérdések körébe. Már pedig a társadalmi és biológiai másság elfogadtatásával kapcsolatos követelések legalább annyira részei a nők mozgalmainak, mint a férfiakkal való egyenlőségért folytatott harc.

A nőmozgalmak történetileg hol a liberalizmus ígérete szerinti, férfiakkal egyenlő emberi jogokért folyó harcnak, hol a másságból eredő követelések kiharcolásának adtak nagyobb hangsúlyt. Ezt a folytonos aránykeresést próbálja a cikk röviden bemutatni a nőmozgalmak kialakulásának és főbb eredményeinek vázolásával.

A nőmozgalmakkal kapcsolatban sokunknak a feminizmus jut eszébe, bár a nőmozgalmaknak csak egy része feminista. A nőmozgalmak egy másik ága a nemileg meghatározott társadalmi viszonyok keretein belül kíván javítani a körülményeken. A feminizmus megkérdőjelezi a nemi szerepeket, azokat időben változónak és a politika által meghatározottnak, vagyis megváltoztathatónak értelmezi. A „feminista" elnevezés a 19. század elejéről, a francia szocialista Charles Fourier-tól származik. Az angol nyelvben először azokra a nőkre alkalmazták, akik az 1800-as évek második felének Angliájában a nők polgári egyenlőségéért, a női választójogért küzdöttek. Később szélesebb értelmezésben a nők és férfiak közötti egyenlőtlen társadalmi szerepek megváltoztatását célul kitűző nemzetközi mozgalom ideológiájának megjelölésére használták. Ma a feminizmus olyan, a régebbi célokat még most is magában foglaló, de azt újraértelmező áramlat, amely küzd minden olyan társadalmi „intézmény" ellen, ami a nők

alacsonyabb rendű státusát előidézi, fenntartja vagy újratermeli, legyen az akár a nyelv, vagy a házassági-családi kapcsolatok paternalista rendszere, vagy a nők és férfiak szakmai szegregációja.

A „nyugati" nőmozgalmak

A mai napig vita tárgya, miért és hogyan alakul a nők elleni diszkriminációba való csendes beletörődés és elfogadás öntudatra ébredéssé és a nők kollektív cselekvésévé. Az egyik elfogadott elmélet az ún. megzavarás-teória (disturbance theory), amely a csoportok kialakulását azzal magyarázza, hogy a megszokott társadalmi egyensúly megbomlik, és új társadalmi csoportok mobilizálódnak (Truman 1971). Ilyen hatással lehetett a 19. század végén és a második világháború idején a liberál-kapitalista országokban a nők beáramlása a munkaerőpiacra, amely kiszakította a nőket az addigi munkamegosztás keretei közül. Más elméletek a mozgalmi vezetők elkötelezettségét és képességeit emelik ki, amivel a szervezeteket mozgásba hozzák és fenntartják (Salisbury 1969, Berry 1977). A harmadik elméleti magyarázatcsoport az érdekazonosságokat és kommunikációs feltételeket tartja a mobilizáció legfontosabb tényezőjének, amelyek lehetővé teszik, hogy egy eredetileg másra szerveződő csoport új közös célokat találjon (Freere – Hess 1985).

A női csoportok markáns politikai jelenlétét elsőként a formális egyenlőség alapjául szolgáló női választójogért küzdő mozgalmak jelezték. A feminizmusnak azonban még ezt a tömegeket megmozgató, az egyenlőség szempontjából kiváltképp fontos első hullámát is gyakran kifelejti a történetírás. A köztudatba való újbóli bekerülése már a nőmozgalmak eredménye. A nőkről is szóló történelem kutatói ma már egyre gyakrabban szedik elő a feledés homályából azokat a neves női tetteket, amelyeknek maradt fenn írásos nyoma a kora középkortól kezdve a francia forradalom idején át napjainkig.

A korai nőmozgalmak középpontjában eleinte nem a választójog megszerzése, hanem a nők kirívó esélyegyenlőtlenségének megváltoztatása állt. A nők oktatásáért szinte ugyanakkor indult meg a harc, mint a nők munkakörülményeinek a javításáért és az őket segítő állami jóléti rendszer kiépítéséért, vagyis az USA-ban az 1840-es évektől, Angliában 1850-től, Franciaországban, Németországban és Magyarországon az 1860-as évektől, majd a skandináv országokban 1870-től. A századforduló éveire e célok csak úgy tűntek megvalósíthatónak, ha a nők érdekeiket képviselő küldöttet juttathatnak a törvényhozó testületekbe, azaz, ha választójogot kapnak. 1903-ban a Brit Nők Szocialista és Politikai Uniójának a választójogért harcosan kiálló tagjai letartóztatásukkor pontosan azzal védekeztek, hogy a demokratikus kormányzás az állampolgárok beleegyezésén kell hogy nyugodjon, és amíg a nők nem a férfiakkal egyenlően választhatnak és vállalhatnak tisztséget, addig ők nem adják beleegyezésüket az effajta kormányzásba. Azonban nem minden nő tartotta helyesnek a nők bekapcsolódását a politikai életbe és nem minden férfi ellenezte azt. A nők választójogáért folyó küzdelem

a század első évtizedeiben nemzetközivé vált. Az USA Wyoming államában a nők már 1869-ben szavazhattak, Új-Zélandon 1892-től, Norvégiában, Finnországban és Ausztráliában a századfordulót követő néhány éven belül, míg Nagy-Britanniában 1928-tól, és Indiában a függetlenség kivívásakor, 1947-ben. A Fülöp-szigeteken az 1900-as évek elejétől kezdve, Japánban 1920-tól indult el a harc a női választójogért, míg Kínában a Kommunista Párt már 1921-es megalakulásakor támogatta a nők teljes választójogát. Ecuador 1929-ben, Brazília és a legtöbb dél-amerikai állam az 1930-as és az 1950-es években adta meg a nők szavazati jogát. Kérdések sorát veti fel, hogy Svájcban miért csak 1971-től kezdve szavazhatnak a nők. Kuvaitban és Szaúd-Arábiában pedig a nők a mai napig sem jogosultak részt venni a szavazásokon. A nők az általános választójogot Európa legtöbb országában az első világháború után, míg Kelet-Európa egy részén a második világháború végén szerezték meg (lásd a 67. oldalon lévő táblázatok második oszlopát). A női választójog megszerzése tehát egy rendkívül hosszú folyamat eredménye, amelyben összefonódtak a liberális, a szocialista és a nemzeti önrendelkezés eszméi.

A korai feministákkal ellentétben, akiknek többsége meg volt győződve arról, hogy a nők helyzetében majd változás áll be, ha a nők maguk is képviselhetik érdekeiket a törvényhozásban, a 20. század közepére sok nő kiábrándult a hagyományos politikai rendszer intézményei által nyújtott szűk lehetőségekből, és a nőmozgalmakban találta meg azt a személyes és politikai autonómiát, amit feltétlenül szükségesnek érzett az igényelt változtatások eléréséhez. Az 1980-as évekre azonban sokan újra elkezdtek bízni az intézményesített politikai rendszerben, s kezdtek annak női szempontú reformjával komolyan foglalkozni. Megerősödött a hit az államilag támogatott feminizmusban, amire a skandináv államok szociáldemokrata indíttatású gyakorlata meghatározó példaként szolgált.

A második feminista hullám az USA-ból indult, de nagy hatással volt a világ minden részére. Nemzetközi jellege ellenére országonként és rétegenként másként határozták meg a mozgalom feladatait és ideológiáját. Ennek az 1960–70-es években elinduló második feminista hullámnak a két ideológiailag és módszereiben is elkülönülő irányzata ma már kevésbé élesen választható szét (Freeman 1975). A *nők jogaiért küzdő csoport (women's rights movement)* politikai reformokat akart elérni, és módszerének a hagyományos politikai befolyásolást tekintette. Ehhez bizonyos szintű professzionalizálódásra és országos szervezet létrehozására volt szükség, amely kampányokat folytatott a választójogért, továbbá a nők iskoláztatásához és a munkához való jogáért. Ezek a női jogi mozgalmak jelentős csoportokat alakítottak ki az USA-ban (National Organization of Women, Women's Equity Action League), Angliában (National Council of Women, Townswomen's Guilds), Franciaországban és a skandináv országokban.

A *nők felszabadításáért küzdő mozgalom (women's liberation movement)* merőben új mondandót és stílust hozott a magánszféra és a közélet összekapcsolása révén. Ők nem kértek a politikai reformból, mint a meglévő politikai rendszertől kapott alamizsnából. A mozgalom középpontjában a nő, és nem az állam állt, célja az emberek gondolkodásának és viselkedésének az átalakítása volt. Ez a

radikális mozgalom elvetette a férfiakkal való egyenlőség eszméjét, mert nem akarta a nőket férfimintára átalakítani, hanem a női lét társadalmi átértékelését próbálta elérni. A „women's lib" mozgalom decentralizált volt és maradt, mert a nők öntudatra ébredését csak kislétszámú csoportokban tartotta megvalósíthatónak. Ennek következtében általában nem volt országos szervezete, és a pártok és parlamenti bizottságok befolyásolása helyett kampányokon keresztül juttatta a nyilvánosság elé véleményét, mint például a francia FMA (Féminisme–Marxisme–Action), és a Mouvement de libération des femmes, vagy a holland Dolle Mina.

A szocialista emancipáció

A második világháború után Európa két részében a nőkkel kapcsolatos politika is élesen eltért egymástól. Kelet- és Közép-Európában a nők közül sokan fentről rájuk erőltetett kötelezettségnek és nem önálló döntésnek tekintették a munkába állást. A nők nagyarányú beáramlása a munkaerőpiacra, részvételük ugrásszerű emelkedése a közép- és felsőfokú oktatásban, továbbá a gyermekintézmények elterjedése radikálisan megváltoztatta az itt élő nők helyzetét a nyugat-európai és az észak-amerikai nőkéhez képest. A nők szocialista emancipációját ugyanakkor korlátok között tartotta a marxista elmélet gyakorlati megvalósítása. A szocialista állam átvette a (majdnem) mindenható apaszerepet, és ennek alapján adta meg a nők jogait, így akadályozva a nők önszerveződését. A szocialista államokban kialakított nőtanácsok (a Lengyel Női Liga és a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1945-ben, a Kelet-Német Demokratikus Női Egyesület, a DFD 1946-ban alakult) formális és meglehetősen bürokratikus szervezetekké váltak, amelyek kevéssé foglalkozhattak a nők lényegi problémáival.

A marxi társadalomelméletben a nők és a férfiak közötti munkamegosztás és a nemek közötti egyenlőtlenség kevésbé játszik szerepet, mert az emberek közötti elnyomást az osztályhoz tartozás magyarázza. Ebben a gondolatkörben a nők munkavállalása nem csak azért jelentős, mert ezáltal jogilag és pénzügyileg függetlenné válhatnak, és így kikerülnek egyoldalú családi kiszolgáltatottságukból, hanem azért is, mert ezáltal a szervezett munkásosztály és tágabban a „dolgozó társadalom" részévé válhatnak. Ezen ideológia alapján Kelet-Európában a termelésben való részvétel vált a női emancipáció szükséges és elégséges feltételévé, és a „nőkérdés" ortodox megoldásává. Így a nők felszabadításának kérdéskörébe már nem fértek bele az olyan témák, mint a női autonómia, szexualitás, vagy a nők elleni erőszak, vagy hogy miért marad a háztartási munka szinte kizárólagosan a nők dolga. Egyedül a volt NDK-ban tettek kísérletet arra, hogy törvényi úton próbáljanak változtatni a nők hagyományos szerepén és a családi munkamegosztáson. Az állampolgárok azonban ezt elutasították, mert úgy érezték, hogy a politika a magánéletük felett is hatalmat akar gyakorolni, s igyekeztek védeni személyes integritásukat. Többek között ennek tudható be az is, hogy a 80-as években a kelet-európai és a nyugati hozzáállás „a magánügy is közügy" megítélése kérdésében élesen eltért egymástól.

Az 1989-es társadalmi átalakulások után a nemek közötti egyenlőség egy időre lekerült a napirendről, mert a „nőkérdést", a nők emancipációját az előző rendszer egyik átkos maradványának tekintették. Ugyanakkor a nőket közvetlenül érintő témák, mint például az abortusz megszigorítása (Románia kivételével), a nyugdíjkorhatár emelése, a gyermekintézmények fontosságának megkérdőjelezése és támogatásuk megkurtítása, az anyasági juttatások rendszerének átalakítása minden posztkommunista országban hamar sorra került. A nők munkanélküliségi rátája Magyarország kivételével mindenütt meghaladja a férfiakét. Élve a demokratikus szabadságjogokkal, öt év leforgása alatt nőcsoportok százai jöttek létre Kelet- és Közép-Európában. Annak ellenére, hogy a nőknek a problémák egész sorával kell megküzdeniük, ezek a csoportok egyelőre csak keveseket tudtak megmozgatni.

Magyarországi nőmozgalmak

A magyar nőmozgalmak története a második világháborúig három főbb fejezetre osztható. Az első szakasz az Országos Pesti Jótékonysági Nőegylet megalakulásától, 1817-től a századfordulóig tartott, a második 1904-től, a Feministák Egyesületének megalakításától az első világháború végéig terjedt, míg a harmadik az 1929-től 1944-ig tartó időszak.

Különösen a 19. század második felétől kezdve vált aktívvá az a megközelítőleg 800 női csoport, amelyek ugyan elsősorban vallási és jótékonysági egyletek voltak, de egy részük érdekvédelmi szervezetként is fellépett, mint például az 1890-ben létrejött Nőtisztviselők Egyesülete. A magyarországi nőmozgalmak második szakaszát a politikai liberalizmussal és a szociáldemokráciával való szoros kapcsolat jellemezte. A századforduló utáni generáció nőmozgalmi aktivistái elsősorban nem nagypolgári és arisztokrata családokból kerültek ki. Mind a szociáldemokrata pártban, mind a Feministák Egyesületében nagy számban vettek részt a képzett középosztály női képviselői. A korszak leghosszabb életű egyesülete, az 1904-ben megalakult Feministák Egyesülete az egész országra kiterjedt és több mint ezer tagja volt. Céljuk egyrészt az általános választójoggal elérhető politikai emancipáció megvalósítása, továbbá szociális munka jellegű tevékenységek végzése volt. Az aktív választójogi harc mellett létre hoztak egy pályaválasztási tanácsadót és óvodák szakmai zsűrijében is tevékenykedtek.

A kulturális emancipációt a nőmozgalmak fő tevékenységi területnek tekintették, s úgy látták megvalósíthatónak, ha a nők bejutnak a felsőoktatás minden területére. Bár Magyarországon a nők 1895-től beiratkozhattak az egyetemek orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészeti szakára, 1905-ig csupán 176 hallgatónő vett részt egyetemi oktatásban, és a női hallgatók száma még a 20-as évek közepére is csak ezres nagyságrendet ért el.

A politikai jogok területén zavaros volt a helyzet a Monarchiában, mert a korlátozott választójog kizárta a nemzetiségeket. A liberális feministák nem kapcsolták össze a női választójogért folyó küzdelmüket a szociáldemokraták által

indított általános választójogért folyó harccal. Ehelyett a mérsékelt polgári liberális erőkkel fogtak össze, és így elérték azt, hogy 1917-re a választójogi reformtervben a nők megszerezhettek volna egy műveltségi cenzushoz kötött választójogot. A gondos honatyák azonban kiszámolták, hogy a szavazathoz jutó nők mintegy 40%-a valamilyen módon „kisebbségi" lett volna: 26% zsidó, 14% pedig német, és így a városi kisebbség súlyát növelték volna (Kovács 1994). Hogy az „értékes keresztény magyar asszonyaink az ő szelíd józanságukkal ki ne maradjanak" (*Keresztény Nő*, 1918, No. 7), a konzervatív jobboldali nőegyesületek a női választójog ellen mozgósítottak. Bár a Károlyi-kormány választójogot adott a nőknek (csak az analfabétákat zárta ki), ez a törvény soha nem lépett érvénybe, s csak 1945-től deklarálták a nők választójogát. Az 1920 és 1945 közötti szakaszban a magyar nőmozgalom is anti-liberális és nacionalista programot hirdetett.

A háború utáni segélyakciókban a kommunista párt mellett kiváltképp a Kisgazdapárt női tagozatának és a vagy félszáz vallási nőegyesületnek volt kiemelkedő szerepe. Ez utóbbiakat azonban 1948-ra felszámolták, illetve beolvasztották a Magyar Nők Demokratikus Szövetségébe. Az emancipáció kommunista formája a nőkre hallatlan anyagi és lelki terheket rakott, mégis bizonyos lehetőségeket teremtett számukra azáltal, hogy kiszabadulhattak közvetlen családi alárendeltségükből. De a sztálinista emancipáció nem a nők autonómiájának megerősödését szolgálta. A sztálinista állam nőkkel kapcsolatos politikájának fő dilemmája abban állt, hogy az olcsó női munkaerőre azonnal volt szüksége, de ugyanakkor a jövőben biztosítani akarta a nagy létszámú új munkásgenerációkat, azaz a gyermekszülésre is bíztatni akarta a nőket. Ezt az ellentmondást azzal próbálta megszüntetni, hogy az emancipáció retorikáját összekapcsolta a nők munkába állásával és a gyermeknevelés társadalmivá változtatásával. A sztálinista emancipáció ezáltal egy olyan mai napig ható mintegy szimbolikus kapcsolatot hozott létre a nők és az állam között, ami még akkor is fennmaradt, amikor az állam már a látszatát sem próbálta fenntartani a női emancipációnak. Az emancipáció fő szervezetének az 1945-ben megalakult és 1948-ban átalakított Magyar Nők Demokratikus Szövetségét jelölték ki, ami 1956-os megszűnéséig vitte is a zászlót. A Magyar Nők Országos Tanácsának megalakulásával 1957-ben inkább csak névváltoztatás történt, és ha úgy tetszik, a szocializmus tényleg megszüntette a nőkérdést, mivel 1970-ben egy kormányrendeletet követően eltűnt az országos szervezet is, csak helyi csoportjai és egy országos bizottsága maradt. 1989-ben a megmaradt szervezet belső ellenállói kimondták a szervezet megszűntét, s létrehozták a Magyar Nők Szövetségét.

A rendszerváltás óta Magyarországon a nőmozgalomnak különös jelentősége van, mert a szocialista emancipáció gyakorlata sokak számára hosszú időre diszkreditálta a nemek közötti egyenlőség eszméjét. A ma működő legalább két tucatnyi nőszervezet csak a nők töredékét képes mobilizálni, és azt is nagyrészt csak karitatív és szociális munkára. Ugyanakkor az utóbbi öt év alatt számos szervezet jött létre, nagyjából – mint Nyugat-Európában a legtöbb helyen – a konzervatív, a szocialista-szociáldemokrata és a liberális eszmei-politikai áram-

latoknak megfelelően. Akik a fő ideológiai határvonalakon kívül esnek, négy további kategóriába sorolhatók: az etnikai (pl. cigány), a feminista, a nacionalista és az egy témára (pl. nők elleni erőszakra) koncentráló csoportok. Mint a többi kelet-európai állam többségében, itt is az abortuszkérdéssel kapcsolatos szigorítás vagy annak betiltásával való fenyegetés mozgósította először a női csoportokat és hozta őket a nagypolitika színpadára. Ez a mobilizáció viszont olyan erővel és sebességgel történt, hogy nem maradt idejük arra, hogy meghatározzák helyüket és céljaikat. Az abortusz kérdése azonban nemcsak e csoportok legfontosabb közös problémájává vált, de belülről meg is osztotta őket. Ennek ellenére az ideológiailag meglehetősen távolálló csoportok is képesek voltak sikeresen együttműködni az abortuszkérdésben csakúgy, mint a női nyugdíjkorhatár emelésével kapcsolatos lobbizásban és aláírásgyűjtésben. Ha sikerük ez utóbbi esetben ideiglenesnek is tűnik, létezésük önmagában is fontos, hiszen olyan időszakban működnek, amikor a nők nagy többsége nyomasztó megélhetési és emocionális terhekkel küzd egy olyan környezetben, amely vagy nyíltan ellenséges a nők mozgalmának kialakulásával és érdekeinek képviseletével szemben, vagy nevetség tárgyává próbálja tenni az általuk felvetett kérdéseket, többek között a munkahelyi zaklatás problémáját. Mivel mindezek ellenére e csoportok száma növekszik, ez azt jelzi, hogy a nőkérdés kapcsán – legalábbis látensen – nagy horderejű kérdések rejlenek.

Következtetések

A nőmozgalmak értékelését az teszi meglehetősen nehézzé, hogy arculatuk és céljaik nagyon sokfélék. Hatásuk és befolyásuk becslését talán az egy témára koncentráló csoportok (pl. választójog, vagy az abortusz) esetében el lehet végezni. Más esetekben rendkívül nehéz az elért eredményeket bizonyítani, számszerűsíteni és igazolni. Mindazonáltal a nők tudatos, közös politikai tevékenysége, vagyis a nőmozgalom, amely mindig az éppen meghatározó hatalmi rendszerben küzd a domináns társadalmi normákkal szemben, azok megváltoztatásáért, már több mint 150 éves történelemre tekinthet vissza. Ezt a mozgalmat már sokszor nyilvánították halottnak. De a főbb nőmozgalmi hullámok között is mindig történt valami; a nők ilyenkor is küzdöttek az egyenlőtlenség ellen és az igazságosságért, talán kevésbé látványosan, de kitartóan.

Amikor az egyenlőség és igazság kérdései helyet és teret kapnak, könnyen előfordul, hogy a nőket egységesnek tételező kép szertefoszlik, mivel a különböző női csoportok különbözően megélt hátrányaik élményeit hozzák felszínre. Ilyenkor a politikai csatározások kereszttüzébe kerül, hogy ki mit ért azon, hogy „nő", és főleg, hogy mik a nők érdekei. Ennek következtében a nőmozgalmakon belül is viták dúlnak arról, hogyan tehetnék képessé a nőket mint hatalomból kizárt és egyéb erőforrásoktól nagyrészt megfosztott csoportot arra, hogy beleszólhassanak saját életük alakításába, és befolyásolhassák az őrájuk is ható társadalmi döntéseket.

Statisztikai táblázatok

Az itt közölt táblázatok lapunk e számának témáira vonatkozó fontosabb adatokat tartalmazzák.

A 7 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint Magyarországon 1990-ben (%)

	Férfi	Nő	Összesen
Általános iskola, nyolc osztálynál kevesebb	28,3	34,7	31,6
Általános iskola, nyolc osztály	30,3	33,4	32,0
Középfokú szakmunkásképző és szakiskola	17,8	7,0	12,1
Középiskola	15,5	18,9	17,3
Felsőfokú iskola	8,1	6,1	7,0
Összesen	100	100	100

Forrás: Hrubos (1994) az 1990-es Népszámlálás alapján.

A nők aránya a legmagasabb iskolai végzettség egyes szintjein Magyarországon 1990-ben (%)

Korcsoport (év)	Legmagasabb iskolai végzettség				
	középfokúnál alacsonyabb iskola	középfokú szakmunkásképző iskola, szakiskola	középiskola	nem egyetemi felsőfokú iskola	egyetemi felsőfokú iskola
15–19	49,9	39,8	61,8	–	–
20–24	49,9	29,0	57,0	67,8	56,6
25–29	55,3	35,2	58,3	62,7	49,5
30–39	60,9	26,7	60,4	59,4	43,2
40–49	56,4	20,6	57,9	51,7	36,2
50–59	56,0	–	54,4	40,1	35,1
60–	62,3	–	47,1	31,3	19,1
Összesen	58,0	30,1	57,2	53,7	35,0

Forrás: Lásd az előző táblázatnál.

A nők aránya Magyarországon a felsőfokú oktatási intézményekbe beiratkozott hallgatók között (%)

Év	Százalék
1960	29,2
1965	99,1
1970	42,8
1975	48,3
1980	49,7
1985	53,5
1990	50,3

Forrás: *Oktatás-művelődés, 1950–80.* KSH, Budapest 1982. *Oktatás-művelődés, 1950–85.* KSH, Budapest 1986. *Oktatás-művelődés, 1950–91.* KSH, Budapest 1992.

A nők aránya a felsőfokú oktatási intézményekbe beiratkozott hallgatók között (%)

Régió	1975	1988
Afrika	25	29
Észak-Amerika	45	53
Latin-Amerika	42	46
Ázsia	29	35
Európa (a SZU-val együtt)	45	50
Óceánia	40	49
Összesen	40	45
Fejlett régiók	40	50
Fejlődő régiók	32	38

Forrás: *UNESCO, Statistical Yearbook 1990,* Paris.

A nők aránya a nappali tagozatra beiratkozott hallgatókon belül Magyarországon, 1991/1992. tanév

Intézménytípus	Százalék
Tudományegyetemek	55,2
Jogi karok	52,7
Bölcsészettudományi karok	69,2
Természettudományi karok	41,0
Közgazdasági karok	46,6
Tanérképző karok	48,8
Műszaki egyetemek	15,1
Műszaki főiskolák	18,4
Tanárképző főiskolák	71,2
Tanítóképző főiskolák	89,3
Óvónőképző főiskolák	98,3
Magyar Testnevelési Egyetem	44,0
Közgazdasági főiskolák	67,8
Művészeti főiskolák	53,6
Agrártudományi egyetemek	28,8
Mezőgazdasági főiskolai karok	29,9
Orvostudományi egyetemek	53,1
Orvostovábbképző, egészségügyi főiskolai karok	92,5
Mozgássérültek Pető András NNI	95,0
Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola	65,4
Államigazgatási Főiskola	68,8
Rendőrtiszti főiskolák	24,3
Katonai főiskolák	–
Hittudományi intézetek	22,5
Felsőoktatsi intézmények együtt	49,0

Forrás: Hrubos (1994) a *„Művelődési és Közoktatási Minisztérium Statisztikai Tájékoztató" – Felsőoktatás,* 1991/1992. Budapest 1992 alapján.

Nők az egyes észak-amerikai és nyugat-európai országok parlamentjeiben és kormányaiban (1995)

Ország	A nők választójoga	A nők választhatósága	Első nő a parlamentben	A nők száma és aránya (%) a parlamentben	A parlament elnöke nő ♀	Az államfő nő ♀	A miniszterelnök nő ♀	A női miniszterek száma és aránya (%) a kormányon belül
Egyesült Államok	1920	1788	1916	7 (7%); 48 (11%)*	–	–	–	4 (25%)
Kanada	1917–1918	1921	1921	16 (15,3%); 53 (17,9%)*	♀	♀	–	6 (16%)
Svédország	1918–1921	1918–1921	1921	144 (41,3%)	♀	–	–	11 (50%)
Norvégia	1907–1913	1907–1913	1911	65 (39,3%)	♀	–	♀	8 (42%)
Dánia	1915	1915	1918	59 (32,9%)	♀	♀	–	7 (37%)
Nagy-Britannia	1918–1928	1918–1928	1918	77 (6,4%); 60 (9,2%)*	♀	♀	–	1 (4%)
Franciaország	1944	1944	1944	16 (4,9%); 35 (6%)*	–	–	–	3 (10%)
Németország	1918	1918	1919	10 (14,7%); 136 (20,5%)*	♀	–	–	3 (15%)
Ausztria	1918	1918	1919	13 (20,6%); 39 (21,3%)*	–	–	–	4 (23,5%)
Spanyolország	1931	1931	1931	32 (12,5%); 56 (16%)*	–	–	–	3 (18%)
Olaszország	1945	1945	1946	29 (8,8%); 95 (15%)*	♀	–	–	1 (4%)
Görögország	1952	1952	1952	18 (6%)	–	–	–	0

*Kétkamarás parlamenti rendszereknél, előbb közlöm a szenátus adatait, utána a képviselőházét, illetve előbb a szövetségi, utána a nemzeti parlament adatait.

Források:
Women in the National Parliaments of the 54 Member Countries of the Economic Commission for Europe, 1985–1994, United Nations, 6 September 1994.
Participation of Women in Political Life and in the Decision-making Process, 1988, International Centre for Parliamentary Documentation, Geneva, 1988.
Chronicle of Parliamentary Elections and Developments, 1 July 1992 – 30 June 1993, Interparliamentary Union, Geneva, 1993.
Chronicle of Parliamentary Elections and Developments, 1 July 1993 – 30 June 1994, Interparliamentary Union, Geneva, 1994.
A világ országai és kormányai, MTI Sajtóadatbank, Budapest 1995.

Nők az egyes kelet- és közép-európai országok parlamentjeiben és kormányaiban (1995)

Ország	A nők választójoga	A nők választhatósága	Első nő a parlamentben	A nők száma és aránya (%) a parlamentben	A parlament elnöke nő ♀	Az államfő nő ♀	A miniszterelnök nő ♀	A női miniszterek száma és aránya (%) a kormányon belül
Lengyelország	1918	1918	nincs adat	13 (13%); 60 (13%)*	–	–	–	1 (3,8%)
Magyarország	1919	1919	1922	43 (11,1%)	–	–	–	1 (6,6%)
Cseh Köztársaság	1920	1920	1920	20 (10%)	–	–	–	0
Szlovákia	1920	1920	1920	23 (18,1%)	–	–	–	3 (15,7%)
Oroszország	1918	1918	nincs adat	9 (5,1%); 60 (13,3%)*	–	–	–	2 (5,2%)
Ukrajna	1919	1919	nincs adat	12 (3,6%)	–	–	–	0
Horvátország	1949	1949	1943	6 (4,3%); 3 (4,7%)*	♀	–	–	2 (8%)
Szlovénia	1949	1949	1943	1 (2,5%); 11 (12,2%)*	–	–	–	2 (12%)
Jugoszlávia	1949	1949	1943	5 (2,8%)	–	–	–	1 (4,7%)
Románia	1929–1946	1929–1946	1946	2 (5%); 12 (3,5%)*	–	–	–	0
Bulgária	1944	1944	1945	31 (12,9%)	–	–	–	1 (5,2%)
Albánia	1945	1945	1945	8 (5,7%)	–	–	–	0

*Ahol kétkamarás parlamenti rendszer van, előbb közlöm a szenátus adatait, utána a képviselőházét, illetve előbb a szövetségi szintűt, utána a nemzeti parlament adatait.
Források: mint a fenti táblázaté.

A nők részvételének alakulása a magyar parlamentben és kormányban 1931–1994

A parlamenti választások időpontja	A nők száma és aránya a parlamentben (%)	A parlament elnöke nő	Női miniszter	A tárca neve
1922	1			
1931	1			
1935	2			
1939	2			
1944	12 (2,4%)			
1945	14 (3,3%)			
1947	22 (5,3%)			
1949	71 (17,6%)		1949–1951 Ratkó Anna	népjóléti miniszter
1953	52 (17,4%)		1956 Kéthly Anna	államminiszter
1958	62 (18%)		1958–1961 Benke Valéria	művelődésügyi miniszter
1963	62 (18,2%)	1963–1967 Vass Istvánné	1955–1971 Nagy Józsefné	könnyűipari miniszter
1967	69 (19,7%)			
1971	84 (23,8%)		1971–1980 Keserű Jánosné	könnyűipari miniszter
1975	101 (28,6%)			
1980	106 (30,1%)			
1985	80 (20,7%)		1987–1990 Csehák Judit	szociális és egészségügyi miniszter
1990	27 (7%)		1990 Botos Katalin	tárcanélküli miniszter
1994	43 (11,1%)		1994– Kósáné Kovács Magda	munkaügyi miniszter

Forrás: Jónás K.: *Pártpanoptikum 1948–1990,* Budapest 1990.

A nők számának és arányának (%) alakulása a magyar kormányzati és parlamenti tisztségekben, 1990 és 1995

Kormányzat	1990. május		1995. május		
Miniszterelnök	–	–	–	–	
Miniszter	–	–	1	6,6%	Munkaügyi Minisztérium
Államtitkár	2	9%	4	14,2%	Művelődésügyi Minisztérium Igazságügyi Minisztérium Környezetvédelmi Minisztérium
Helyettes államtitkár	4	8,3%	3	6,2%	Belügyminisztérium Pénzügyminisztérium Munkaügyi Minisztérium

Parlament	1990. május		1995. május		
A parlament elnöke	–	–	–	–	
A parlament alelnöke	–	–	2	66,6%	
Bizottsági elnök	1	7,1%	1	5,5%	Szociális, Családvédelmi és Egészségügyi Bizottság
Képviselő	27	7%	43	11,1%	

Forrás: *A magyar közélet kézikönyve 1995,* Budapest 1995.

A nők arányának alakulása a pártok parlamenti képviselői között Magyarországon (1990 és 1994)

	1990		1994		1994		1994		1994	
	A képviselők száma	Ebből a nők száma és aránya (%)	A megválasztott képviselők száma	Ebből a nők száma és aránya (%)	Országos listán megválasztott képviselő	Ebből nő	Területi listán megválasztott képviselő	Ebből nő	Egyéni választókerületben megválasztott képviselő	Ebből nő
Fidesz	22	2 (9%)	20	1 (5%)	13	0	7	1	0	0
FKgP	44	3 (6,8%)	26	2 (7,6%)	11	1	14	1	1	0
KDNP	21	1 (4,7%)	22	1 (4,5%)	14	0	5	1	3	0
MDF	164	7 (4,2%)	37	6 (15,7%)	16	5	18	1	3	0
MSZP	33	5 (15,1%)	209	22 (10,5%)	6	0	53	7	150	15
SZDSZ	92	8 (8,6%)	70	11 (15,7%)	25	6	28	5	17	0
Egyéb	10	1 (10%)	2	0	0	0	0	0	2	0
Összesen	386	27 (7%)	386	43 (11,1%)	85	12	125	16	176	15

Forrás: Gábor L., Stumpf I. és Levendel Á. (szerk.): *Parlamenti választások 1994,* Budapest 1994, 575. old.

A nők száma és aránya a fontosabb magyar közjogi intézmények vezetői között

	1992			1995		
	Nő	Férfi	Nők aránya (%)	Nő	Férfi	Nők aránya (%)
Kormány	1	21	4,76	1	18	5,26
Államtitkárok	1	25	3,85	4	24	14,28
Államtitkár-helyettesek	3	41	6,82	3	46	6,12
Képviselők	28	358	7,25	43	343	11,13
Alkotmánybíróság	0	13	0,00	0	9	0,00
Köztársasági megbízott	0	8	0,00	–	–	–
Állami Számvevőszék	0	2	0,00	1	9	11,11
Legfelsőbb Bíróság	0	3	0,00	0	3	0,00
Legfőbb Ügyészség	0	4	0,00	0	4	0,00
Megyei közgyűlések elnökei	0	19	0,00	1	18	5,55
Megyei jogú városok polgármesterei	0	20	0,00	1	19	5,26

Forrás: 1992-re: *Magyarország politikai évkönyve 1992,* 475–489. old.
1995-re: *A magyar közélet kézikönyve,* MTI Sajtóadatbank, Budapest 1995.

A magyar nemzetgazdaság összevont munkaerőmérlege nemek szerint 1990-ben és 1994-ben

Népességkategória	1990 (ezer fő)	1994 (ezer fő)	1994/1990
Nő			
15–54 éves népesség	2849,6	2912,3	102,2
Foglalkoztatottak	2661,1	2095,8	78,8
Munkanélküliek	10,0	256,0	256,0
Gazdaságilag aktív népesség	2671,1	2351,8	88,0
Férfi			
15–54 éves népesség	3107,2	3159,3	101,7
Foglalkoztatottak	2810,8	2040,6	72,6
Munkanélküliek	14,2	376,1	264,9
Gazdaságilag aktív népesség	2825,0	2416,7	85,5

Forrás: Agócs Mihályné (1994) 4–5. old.

A népesség gazdasági aktivitása nemek szerint 1930–1990 (%)

Év	Aktív kereső	Munka-nélküli[1]	Inaktív kereső	Eltartott	Összesen
Férfi					
1930	65,0	–	2,3	32,7	100,0
1941	67,1	–	2,6	30,4	100,0
1949	65,4	–	2,9	31,7	100,0
1960	63,9	–	4,6	31,5	100,0
1970	58,6	–	12,5	28,9	100,0
1980	55,3	–	16,8	27,9	100,0
1990	50,4	1,7	19,9	27,9	100,0
Nő					
1930	22,0	–	1,8	76,2	100,0
1941	24,1	–	1,9	74,1	100,0
1949	24,9	–	2,6	72,4	100,0
1960	32,8	–	4,2	63,0	100,0
1970	38,6	–	14,5	46,9	100,0
1980	39,9	–	24,1	36,0	100,0
1990	37,4	0,8	30,9	31,0	100,0

[1] Állást kereső munkanélküliek és első ízben elhelyezkedni kívánók együtt.

Forrás: *1990. évi Népszámlálás.* 3. Összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992, 23. old.

Az aktív keresők megoszlása a legmagasabb iskolai végzettség és nemek szerint 1970 és 1990 között (%)

Legmagasabb iskolai végzettség	1970		1980		1990	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Általános iskola 6. osztályánál kevesebb	12,6	9,1	5,0	4,5	2,1	1,6
6–7. osztály	27,9	27,8	12,8	14,8	3,5	3,0
8. osztály	30,0	38,3	32,2	39,6	30,7	36,8
Befejezett középfokú szakmunkásképző iskola, szakiskola	11,2	4,6	23,1	8,8	32,1	14,7
Középiskola	12,1	16,3	18,2	25,0	19,6	31,2
Felsőfokú iskola	6,1	3,8	8,7	7,3	11,9	12,7
Aktív keresők összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: *1990. évi Népszámlálás.* 3. Összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992, 33. old.

A nők aránya a szellemi foglalkozásúak között beosztás szerint 1980 és 1990 között (%) (alkalmazásban állók és szövetkezeti tagok)

Beosztás	1980 (1)	1990 (2)
Vezető, irányító	26,2	33,7
Beosztott ügyintéző	58,4	64,8
Beosztott ügyviteli dolgozó	92,4	92,5
Szellemi foglalkozásúak együtt	57,0	60,9

Forrás:
(1) *1990. évi Népszámlálás.* Összefoglaló adatok a 2%-os képviseleti minta alapján. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1990, 33. old.
(2) *1990. évi Népszámlálás.* 3. Összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992, 84–87. old.

A nők aránya a fizikai foglalkozásúak között beosztás szerint 1970 és 1990 között (%) (alkalmazásban állók és szövetkezeti tagok)

Beosztás	1970	1980	1990
Szakmunkás	16,8	17,5	21,8
Betanított munkás	48,0	52,4	53,5
Segédmunkás	43,3	46,0	46,4
Mezőgazdasági szövetkezeti dolgozó	93,9	97,7	86,7
Fizikai foglalkozású együtt	37,5	37,4	36,7

Forrás: *1990. évi Népszámlálás.* Összefoglaló adatok a 2%-os képviseleti minta alapján. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1990, 33. old., továbbá *1990. évi Népszámlálás.* 3. Összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992, 84–86. old.

Átlagbérek, bérarányok 1990-ben*

	Átlagbérek				Nők bére a férfiakéhoz viszonyítva	Átlagbérhez viszonyítva	
	férfi		nő			férfi	nő
	Ft	%	Ft	%	%	%	%
Átlag	14 846	100	11 632	100	78,4	110,4	86,5
Fizikai	12 169	82	8 600	73,9	70,7	90,5	64
Szellemi	21 647	145,8	14 893	128	68,8	161	110,8

		Szellemi		Fizikai	
		nő	férfi	nő	férfi
Átlag alatti fizetésű szakmákban dolgozók	száma (ezer fő)	533,3	117,4	798,6	50,1
	aránya	60,6%	20,6%	78,1%	27,1%

*Az országos havi átlagbér 13 446 Ft volt.
Forrás: Bihari Zs.: A nők foglalkoztatásának jellemzői... Szakdolgozat. 1992.

„A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik" kérdés elfogadottsága iskolai végzettség és nemek szerint (az állítással egyetértők a csoportba tartozók százalékában)

	Férfi		Nő	
	1988	1994	1988	1994
8 osztály alatt	80	80	78	82
8 osztály	74	64	65	73
Szakmunkásképző	59	58	44	61
Középiskola	60	50	53	60
Főiskola	64	69	54	43
Egyetem	64	57	62	28

A nők a gazdasági elitben*

Szegmens	1990		1993	
	Számuk	Arányuk (%)	Számuk	Arányuk (%)
Minisztérium	19	19	14	30
Bank	14	19	16	26
Állami vállalat	28	14	15	12
Magánvállalat	–	–	6	9
Összesen	61	16,4	51	16,9

*A gazdasági elitre vonatkozó valamennyi táblázat egy 1990-es (N=371, ebből 61 nő), és egy 1993-as (N=301, ebből 51 nő) felmérésen alapul. (Lásd Nagy Beáta cikkét.)

Az apa foglalkozási csoportja a gazdasági elit körében, 1990

Foglalkozási csoport		Férfi	Nő	Összesen
Vezető	fő	24	5	29
	%	8,9	9,6	9,0
Értelmiségi	fő	58	14	72
	%	21,5	26,9	22,4
Önálló	fő	22	3	25
	%	8,1	5,8	7,8
Ügyintéző	fő	36	4	40
	%	13,3	7,7	12,4
Szakmunkás	fő	59	14	73
	%	21,9	26,9	22,7
Betanított	fő	66	12	78
és segédmunkás	%	24,4	23,1	24,2
Nyugdíjas, egyéb	fő	5	–	5
	%	1,9	–	1,6
Összesen	fő	270	52	322
	%	100,0	100,0	100,0

Az apa foglalkozási csoportja a gazdasági elit körében, 1993*

Foglalkozási csoport		Férfi	Nő	Összesen
Közszolgálat	fő	13	4	17
	%	5,4	8,5	5,9
Vezető	fő	84	20	104
	%	35,1	42,6	36,4
Értelmiségi	fő	36	6	42
	%	15,1	12,8	14,7
Önálló	fő	30	1	31
	%	12,6	2,1	10,8
Ügyintéző	fő	8	1	9
	%	3,3	2,1	3,1
Szakmunkás	fő	44	12	56
	%	18,4	25,6	19,6
Betanított	fő	20	3	23
és segédmunkás	%	8,4	6,4	8,0
Nyugdíjas, egyéb	fő	4	–	4
	%	1,7	–	1,4
Összesen	fő	239	47	286
	%	100,0	100,0	100,0

*1993-ban egy új kategória került a foglalkozási csoportok közé: közszolgálatban alkalmazottak. A kategória tartalma: kormányzati felsővezetők, kormányzati és helyi adminisztráció köztisztviselői, politikusok. Ugyanez érvényes az anyák foglalkozását illetően is.

Az anya foglalkozási csoportja a gazdasági elit körében, 1990

Foglalkozási csoport		Férfi	Nő	Összesen
Vezető	fő	4	1	5
	%	1,4	1,8	1,5
Értelmiségi	fő	19	3	22
	%	6,7	5,4	6,5
Önálló	fő	5	–	5
	%	1,8	–	1,5
Ügyintéző	fő	53	15	68
	%	18,6	26,8	19,9
Szakmunkás	fő	11	2	13
	%	3,9	3,6	3,8
Betanított	fő	45	13	58
és segédmunkás	%	15,8	23,2	17,0
Háztartásbeli, nyugdíjas	fő	148	22	170
	%	51,9	39,3	49,9
Összesen	fő	285	56	341
	%	100,0	100,0	100,0

Az anya foglalkozási csoportja a gazdasági elit körében, 1993*

Foglalkozási csoport		Férfi	Nő	Összesen
Közszolgálat	fő	5	–	5
	%	2,0		1,7
Vezető	fő	33	7	40
	%	13,4	13,7	13,4
Értelmiségi	fő	38	6	44
	%	15,4	11,8	14,8
Önálló	fő	6	–	6
	%	2,4		2,0
Ügyintéző	fő	20	6	26
	%	8,1	11,8	8,7
Szakmunkás	fő	18	7	25
	%	7,3	13,7	8,4
Betanított	fő	19	1	20
és segédmunkás	%	7,7	2,0	6,7
Háztartásbeli	fő	107	24	131
	%	43,3	47,1	44,0
Nyugdíjas, egyéb	fő	1	–	1
	%	0,4		0,3
Összesen	fő	247	51	298
	%	100,0	100,0	100,0

*Lásd az előző oldali jegyzetet.

Az apa iskolai végzettsége a gazdasági elit körében, 1990

		Férfi	Nő	Összesen
Alapfokú	fő	129	23	152
	%	43,1	39,7	42,5
Középfokú	fő	86	20	106
	%	28,8	34,5	29,7
Felsőfokú	fő	84	15	99
	%	28,1	25,8	27,8
Összesen	fő	299	58	357
	%	100,0	100,0	100,0

Az apa iskolai végzettsége a gazdasági elit körében, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Alapfokú	fő	54	6	60
	%	22,0	12,0	20,3
Középfokú	fő	86	20	106
	%	35,0	40,0	35,8
Felsőfokú	fő	106	24	130
	%	43,1	48,0	43,9
Összesen	fő	246	50	296
	%	100,0	100,0	100,0

Az anya iskolai végzettsége a gazdasági elit körében, 1990

		Férfi	Nő	Összesen
Alapfokú	fő	198	44	242
	%	66,3	75,9	67,8
Középfokú	fő	71	12	83
	%	23,7	20,7	23,3
Felsőfokú	fő	30	2	32
	%	10,0	3,4	8,9
Összesen	fő	299	58	357
	%	100,0	100,0	100,0

Az anya iskolai végzettsége a gazdasági elit körében, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Alapfokú	fő	96	15	111
	%	38,7	29,4	37,1
Középfokú	fő	98	30	128
	%	39,5	58,8	42,8
Felsőfokú	fő	54	6	60
	%	21,8	11,8	20,1
Összesen	fő	248	51	299
	%	100,0	100,0	100,0

A gazdasági elit tagjainak születési helye

		Férfi	Nő	Összesen
Falu	fő	72	4	76
	%	28,8	7,8	25,2
Kisváros	fő	50	11	61
(50 ezer fő alatt)	%	20,0	21,6	20,3
Nagyváros	fő	43	11	54
(50 ezer fő felett)	%	17,2	21,6	17,9
Budapest	fő	85	25	110
	%	34,0	49,0	36,5
Összesen	fő	250	51	301
	%	100,0	100,0	100,0

A gazdasági elit tagjainak legmagasabb iskolai végzettsége, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Középiskola	fő	9	2	11
	%	3,6	3,9	3,7
Felsőfokú műszaki	fő	105	9	114
	%	42,0	17,6	37,9
Felsőfokú közgazdasági	fő	103	35	138
	%	41,2	68,6	45,8
Felsőfokú jogi	fő	9	4	13
	%	3,6	7,8	4,3
Felsőfokú egyéb	fő	24	1	25
	%	9,6	2,0	8,3
Összesen	fő	250	51	301
	%	100,0	100,0	100,0

A felsőfokú végzettség jellege a gazdasági elit szegmenseiben, 1993

		Minisz-térium	Bank	Állami vállalat	Magán-vállalat	Összesen
Középiskola	fő	–	2	3	6	11
	%	–	3,2	2,4	9,0	3,7
Felsőfokú műszaki	fő	6	5	79	24	114
	%	13,0	8,1	62,7	35,8	37,9
Felsőfokú	fő	33	48	30	27	138
közgazdasági	%	71,7	77,4	23,8	40,3	45,8
Felsőfokú jogi	fő	7	4	1	1	13
	%	15,2	6,5	0,8	1,5	4,3
Felsőfokú egyéb	fő	–	3	13	9	25
	%	–	4,8	10,3	13,4	8,3
Összesen	fő	46	62	126	67	301
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A befejezett felsőoktatási intézet jellege (főiskola, egyetem) a gazdasági elit tagjainak körében, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Főiskola	fő	42	13	55
	%	17,8	26,5	19,3
Egyetem	fő	194	36	230
	%	82,2	73,5	80,7
Összesen	fő	236	49	285
	%	100,0	100,0	100,0

A befejezett felsőoktatási intézmény jellege a gazdasági elit szegmenseiben, 1993

		Minisz-térium	Bank	Állami vállalat	Magán-vállalat	Összesen
Főiskola	fő	4	3	26	22	55
	%	8,7	5,3	21,3	36,7	19,3
Egyetem	fő	42	54	96	38	230
	%	91,3	94,7	78,7	63,3	80,7
Összesen	fő	46	57	122	60	285
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A felsőfokú intézmény elvégzésének módja a gazdasági elit tagjainak körében, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Nappali	fő	180	29	209
	%	74,1	60,4	71,8
Esti	fő	37	13	50
	%	15,2	27,1	17,2
Levelező	fő	26	6	32
	%	10,7	12,5	11,0
Összesen	fő	243	48	291
	%	100,0	100,0	100,0

A gazdasági elit tagjainak első foglalkozása, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Közszolgálat	fő	5	2	7
	%	2,0	3,9	2,3
Vezető	fő	114	10	124
	%	45,6	19,6	41,2
Értelmiségi	fő	78	21	99
	%	31,2	41,2	32,9
Önálló	fő	1	–	1
	%	0,4		0,3
Ügyintéző	fő	7	14	21
	%	2,8	27,5	7,0
Munkás	fő	39	4	43
	%	15,6	7,8	14,3
Mezőgazdasági munkás	fő	6	–	6
	%	2,4		2,0
Összesen	fő	250	51	301
	%	100,0	100,0	100,0

A gazdasági vezetők családi állapota, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Hajadon/nőtlen	fő	11	3	14
	%	4,4	5,9	4,7
Házas	fő	224	36	260
	%	89,6	70,6	86,4
Özvegy	fő	–	1	1
	%		2,0	0,3
Elvált	fő	15	11	26
	%	6,0	21,6	8,6
Összesen	fő	250	51	301
	%	100,0	100,0	100,0

A gazdasági vezetők házastársának foglalkozása, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Közszolgálat	fő	10	1	11
	%	4,4	2,8	4,2
Felső szintű vezető	fő	18	12	30
	%	8,0	33,3	11,5
Középszintű vezető	fő	34	5	39
	%	15,1	13,9	14,9
Alsó szintű vezető	fő	18	2	20
	%	8,0	5,6	7,7
Értelmiségi	fő	63	9	72
	%	28,0	25,0	27,6
Önálló	fő	10	3	13
	%	4,4	8,3	5,0
Ügyintéző	fő	29	1	30
	%	12,9	2,8	11,5
Szakmunkás	fő	6	–	6
	%	2,7	–	2,3
Mezőgazdasági munkás	fő	1	–	1
	%	0,4	–	0,4
Munkanélküli	fő	8	–	8
	%	3,6	–	3,1
Nyugdíjas	fő	15	3	18
	%	6,7	8,3	6,9
Háztartásbeli	fő	13	–	13
	%	5,8	–	5,0
Összesen	fő	225	36	261
	%	100,0	100,0	100,0

A gazdasági vezetők gyermekeinek száma, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
0	fő	22	7	29
	%	8,8	13,7	9,6
1	fő	67	16	83
	%	26,8	31,4	27,6
2	fő	133	25	158
	%	53,2	49,0	52,5
3	fő	28	3	31
	%	11,2	5,9	10,3
Összesen	fő	250	51	301
	%	100,0	100,0	100,0

A gazdasági elit tagjai által alkalmazott háztartási segítség, 1993

		Férfi	Nő	Összesen
Nincs	fő	207	32	239
	%	82,8	62,7	79,4
Rendszertelen	fő	18	3	21
	%	7,2	5,9	7,0
Rendszeres	fő	25	16	41
	%	10,0	31,4	13,6
Összesen	fő	250	51	301
	%	100,0	100,0	100,0

Válogatott bibliográfia

Az alábbiakban válogatást adunk olyan publikációkból, amelyek lapunk e számának témáihoz kapcsolódnak

Acsády J. (1994): Feminizmus és szociológia – A nőkérdés konstrukciója a századelőn. Szakdolgozat, ELTE Szociológia Intézet.

Agócs Mihályné (1994): *A nemzetgazdaság munkaerőmérlege 1994. január 1.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Archer, J. (1992): Childhood Gender Roles: Social Content and Organization. In: H. McGurk (ed.): *Childhood Social Development.* Erlbaum, Hove, U.K.

Archer, J. – Lloyd, B. (1985): *Sex and Gender.* 2nd edition. Cambridge University Press, Cambridge.

Barron, R. D. – Norris, G. M. (1976): Sexual Divisions and the Dual Labour Market. In: Allen, S. – Barker D. L. (eds.): *Dependence and Exploitation in Work and Marriage.* Longman, London.

Beauvoir de, S. (1969): *A második nem.* Gondolat, Budapest.

Bem, S. L. (1974): The Measurement of Psychological Androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology,* 42.

Bereczkei T. (1992): *A génektől a kultúráig: Szociobiológia és társadalomtudomány.* Cserépfalvi, Budapest.

Berry, J. (1977): *Lobbying for the People.* Princeton University Press, Princeton.

Bourdieu, P. (1990): La domination masculine. Actes de la recherche en sciences sociales, No. 84. Magyarul megjelent Férfiuralom címmel In: Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Replika Kör, Budapest, 1994.

Bowlby, J. (1969): *Attachment and Loss.* Vol. 1: *Attachment.* Basic Books, New York.

Buckley, N. (1989): *Women and Ideology in the Soviet Union.* Ann Arbor University of Michigan Press.

Butler, J. (1990): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity.* Routledge, New York – London.

Campbell, A. (ed.) (1989): *The Opposite Sex: The Complete and Illustrated Guide to Differences between the Sexes.* Ebury Press, London.

Chronicle of Parliamentary Elections and Developments, 1 July 1992 – 30 June 1993. Interparliamentary Union, Geneva, 1993.

Chronicle of Parliamentary Elections and Developments, 1 July 1993 – 30 June 1994. Interparliamentary Union, Geneva 1994.

Condry, J. – Condry, S. (1976): Sex Differences: A Study of the Eye of the Beholder. *Child Development,* 54.

Cooper, C. L. – Davidson, M. J. (1992): *Shattering the Glass-ceiling: The Woman Manager.* Chapman, London.

Cseh-Szombathy L. (1994): Értékváltozások a családokban. *INFO-Társadalomtudomány,* 30.
Dahlreup, D. (1986): *The Women's Movement – Feminism and Political Power in Europe and the USA.* Sage, London.
Davidson, M. J. – Cooper, C. L. (1993): *European Women in Business and Management.* Chapman, London.
Einhorn, B. (1991): Where Have All the Women Gone? Women and Women's Movements in Central Europe. *Feminist Review,* 39.
Einhorn, B. (1993): Hová lett a sok nő? A nők és nőmozgalmak Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom,* 1993/1–2.
Einhorn, B. (1993): *Cinderella Goes to Market – Citizenship, Gender and Women's Movement in East Central Europe.* Verso.
Eisler, R. (1991): Women, Men and Management: Redesigning Our Future. *Futures,* 1991/1.
Equality and Democracy, Council of Europe, 4 July 1994, Strasbourg.
Fagenson, E. A. (ed.) (1993): *Women in Management: Trends, Issues and Challenges in Managerial Diversity.* Sage, London.
Fausto-Sterling, A. (1992): *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men.* 2nd edition. Basic Books, New York.
Fodor, E. (1994): The Political Woman? In: Rueschemeyer, M. (ed.): *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe.* M.E. Sharpe, New York.
Foucault, M. (1978): *The History of Sexuality.* Random House, New York, NY.
Freeman, J. (1975): *The Politics of Women's Liberation.* Longman, New York.
Freere, M. M. – Beth, B. H. (1985): *Controversy or Coalition: The New Feminist Movement.* Twyne, Boston.
Freud, S. (1948): Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds. In: *Sigm. Freud Gesammelte Werke*, Bd. XIV, S. 19–30. Imago Publishing Co. Ltd., London.
Frey M. (1993): Nők a munkaerőpiacon. *Társadalmi Szemle,* 1993/3.
Frey M. – Gere I. (1994): Részmunkaidős foglalkoztatás a munkáltatók szemszögéből. *Munkaügyi Szemle,* 1994/3.
Frey M. – Gere I. (1994): Részmunkaidős foglalkoztatás: vágyálomból valóság? In: *Magyarország átalakulóban.* Népjóléti Minisztérium, Budapest.
Gervai J. (1994): Nemi szegregáció és viselkedési stílus óvodáskorban. A Magyar Pszichológiai Társaság XI. Országos Tudományos Nagygyűlése 1994, Debrecen.
Gervai, J. – Turner, P. J. – Hinde, R. A. (1993): Parents' and Teachers' Perceptions of Personality Traits of Young Children: Sex Differences, Cross-cultural Comparisons, and Relations with Observed Behaviour. *British Journal of Developmental Psychology*, 11. (Magyar nyelven: *Pszichológia*, 1994/14.)
Gervai, J. – Turner, P. J. – Hinde, R. A. (1995): Gender-related Behaviour, Attitudes, and Personality in Parents of Young Children in Two Societies. *International Journal of Behavioural Development,* 18.
Govern, J. (1994): The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society and the Anti-Politics of Anti-Feminism. Ph.D. Dissertation, University of California at Berkeley.

Gray, J. A. (1971): Sex Differences in Emotional Behaviour in Mammals Including Man: Endocrine Bases. *Acta Psychologica,* 35.
Gutek, B. A. – Larwood, L. (eds.) (1989): *Women's Career Development.* Sage, London.
Hadas M. (szerk.) (1994) : *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Replika Kör, Budapest.
Haney, L. (1994): From Proud Worker to Good Mother: Women, the State and Regime Change in Hungary. *Frontiers,* Vol. XIV, No. 3.
Harding, S. (1989): Interim Report: The Changing Family. In: R. Jowell – L. Brook (eds.): *British Social Attitudes: The 6th Report,* SCPR.
Harding, S. (1989): Interim Report: The Changing Family. In: R. Jowell – S. Witherspoon – L. Brook (eds.): *British Social Attitudes: Special International Report.* Aldershot, Gower.
Haviland, J. M. (1977): Sex-related Pragmatics in Infants. *Journal of Communication,* 27.
Hennig, M. – Jardim, A. (1976): *The Managerial Woman Pocket Books.* New York.
Hoóz J. (1994): A nők gazdasági aktivitása és a gyermeknevelés. *Statisztikai Szemle,* 1994/11.
Hrubos I. (1994): A férfiak és nők iskolai végzettsége és szakképzettsége. In: Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Replika Kör, Budapest.
H. Sas J. (1984): *Nőies nők és férfias férfiak.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Hyde, J. S. (1984): How Large Are Gender Differences in Aggression? A Developmental Meta-analysis. *Developmental Psychology,* 20.
Jónás K. (1990): *Pártpanoptikum 1948–1990.* Budapest.
Kanter, R. M. (1977): *Men and Women of the Corporation.* Basic Books, New York.
Kimura, D. (1992): Nemi különbségek az agy működésében. *Tudomány,* 1992/11.
Koncz K. (ed.) (1985): *Nők és férfiak – Hiedelmek és tények.* MNOT – Kossuth.
Koncz K. (1987): *Nők a munkaerőpiacon.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
Koncz K. (1990): Nők a politika színpadán. *Aula,* 4.
Koncz K. (1993): Nők a rendszerváltásban. *Társadalmi Szemle,* 1993/12.
Koncz K. (1994): Nők a rendszerváltás folyamatában. In: Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Replika Kör, Budapest.
Koncz K. (1994): A nők társadalmi helyzete Magyarországon. In: *Magyarország átalakulóban.* Népjóléti Minisztérium, Budapest.
Koncz K. (1995): A nők társadalmi helyzete Magyarországon. *Társadalmi Szemle,* 1994/3.
Kovács M. M. (1994): A magyar feminizmus korszakfordulója. *Café Bábel,* 11.
Központi Statisztikai Hivatal (1988): *A nők helyzete a munkahelyen és a családban.* Népesedésstatisztikai Főosztály, Budapest.
Központi Statisztikai Hivatal (1992): *1990. évi Népszámlálás.* 3. Összefoglaló adatok. Budapest.
Leijenaar, M. H. (1992): The Consequences of Political Changes in Europe for the Position of Women. In: *Conference on Equality between Women and Men in a Changing Europe.* Council of Europe, Poznan, Poland, 21 March – 2 April 1992.
Lengyel Gy. (1995): A magyar gazdasági elit a kilencvenes évek első felében (Kézirat).

Lorenz, K. (1994): *Agresszió.* Katalizátor Iroda, Budapest.
Lovenduski, J. – Norris, P. (eds.) (1993): *Gender and Party Politics.* Sage, London.
Lytton, H. – Romney, D. M. (1991): Parents' Differential Socialization of Boys and Girls: A Meta-analysis. *Psychological Bulletin,* 109.
Maccoby, E. E. (1988): Gender as a Social Category. *Developmental Psychology,* 24.
Maccoby, E. E. – Jacklin, C. N. (1974): *The Psychology of Sex Differences.* Stanford University Press, Stanford, CA.
Maccoby, E. E. – Jacklin, C. N. (1980): Sex Differences in Aggression: A Rejoinder and Reprise. *Child Development,* 51.
Millett, K. (1990): *Sexual Politics. The Classic Analysis of the Interplay between Men, Women and Culture.* Touchstone Book, Simon and Schuster, New York – London.
Moir, A. – Jessel, D. (1992): *Agyszex.* Gondolat, Budapest.
Molnár L. (1981): *A munka szerepe a nők életútjában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Molnár L. (1986): *Női élettörténetek.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Molnárné Venyige J. (1986): Nők a változó társadalmi munkamegosztásban. *Társadalmi Szemle,* 1986/8–9.
Molnárné Venyige J. (1994): A férfi–női keresetek különbségének alakulása és befolyásoló tényezői Magyarországon. Humánpolitikai Kabinet, Budapest (Kézirat).
Morris, D. (1991): *A csupasz majom.* Európa, Budapest.
Munkácsy F. (1986): A nők gazdasági aktivitása és a termelékenység. *Közgazdasági Szemle,* 1986/12.
Nagy B. (1993a): Női vezetők – férfiakra szabott szerepben. *Aula – Társadalom és Gazdaság,* 1993/1.
Nagy B. (1993b): Nők a vezetésben. *Szociológiai Szemle,* 1993/3–4.
Neményi M. (szerk.) (1988): *A család. Pro és kontra.* Gondolat, Budapest.
Neményi M. (1994): A kötelező heteroszexualitástól a kötelező feminizmusig. *Café Bábel,* 1994/1–2.
Neményi M. (1994): Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In: Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Replika Kör, Budapest.
Népszámlálás (1990). Központi Statisztikai Hivatal.
N. Szegvári K. (1981): *Út a nők egyenjogúságához.* MNOT – Kossuth.
Oakley, A. (1982): *Subject Women (A Powerful Analysis of Women's Experience in Society Today).* Fontana Paperbacks.
Olajos Á. (szerk.) (1983): *Tanulmányok a női munkáról.* MNOT – Kossuth.
OMK (1994): Országos Munkaügyi Központ (1994): Munkaerőpiaci helyzetkép. (Havi jelentés) 1994. december. *Munkaerőpiaci információk,* 13. sz.
OMK (1995): Országos Munkaügyi Központ (1995): Munkaerőpiaci helyzetkép. (Havi jelentés) 1995. február. *Munkaerőpiaci információk,* 2. sz.
Palm, E. (1995): The Recognition of the Fundamental Right of Women and Men to Equality: A Precondition for Democracy. European Conference on Equality and Democracy: Utopia or Challenge, 9–11 February 1995, Strasbourg.
Participation of Women in Political Life and in the Decision-making Process. A World Survey as at 1 April 1988. International Centre for Parliamentary Documentation, Geneva 1988.

Pettersen, K. (1993): *Looking to the Future. Achieving Real Equality.* International Workshop on the Problems of Equality in the Current Period of Transition in the Countries of Central and East Europe, Council of Europe, Sofia, 13–15 December, 1993.

Pigniczky R. (1994): The Feminist Challenge to Liberal Democratic Theory, Manuscript.

Plan of Action, to Correct Present Imbalances in the Participation of Men and Women in Political Life. Interparliamentary Union, Geneva 1994.

Plomin, R. (1990): *Nature and Nurture: Introduction to Human Behavior Genetics.*

Pongrácz Tiborné (1994): Változások a magyar családban. *INFO-Társadalomtudomány,* 30.

Powell, G. N. (1988): *Women and Men in Management.* Sage, London.

Randall, W. (1982): *Women and Politics.* MacMillan, New York.

Ranschburg J. (1988): *A nő és a férfi.* A szerző kiadása, Budapest.

Rantalaiho, L. – Julkunen, R. (1992): The Consequences of Political Changes in Europe for the Position of Women. Conference on Equality between Women and Men in a Changing Europe, Council of Europe, Poznan, Poland, 21 March – 2 April 1992.

Regulska, J. (1995): Women's Participation in Political and Public Life. European Conference on Equality and Democracy: Utopia or Challenge, 9–11 February 1995, Strasbourg.

Rich, A. (1986): *Of Women Born (Motherhood as Experience and Institution).* W.W. Norton and Company, New York – London (Tenth Anniversary Edition).

Rossi, A. (1964): Equality between the Sexes: An Immodest Proposal. *Daedalus,* 93.

Rossi, A. (1977): A Biosocial Perspective on Parenting. *Daedalus,* 106.

Rowbotham, S. (1992): *Women in Movement – Feminism and Social Action.* Routledge, New York, NY.

Rueschemeyer, M. (ed.) (1994): *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe.* M.E. Sharpe, New York.

Salisbury, R. (1969): An Exchange Theory of Interest Groups. *Midwest Journal of Political Science,* 135.

Sándorné Horváth E. (1986): *A gyestől a gyedig.* MNOT – Kossuth.

Savage, M. – Witz, A. (eds.): *Gender and Bureaucracy.* The Sociological Review Monograph 39. Blackwell, Oxford.

Scott, J. W. (1988): *Gender and the Politics of History.* Columbia University Press, New York.

Smith, C. – Lloyd, B. B. (1978): Maternal Behavior and Perceived Sex of Infant. *Child Development,* 49.

S. Molnár E. (1990): Kell-e több politikus nő? *Jel–Kép,* 1990/3.

S. Molnár E. (1994): Kisgyermekes szülők családi élettel kapcsolatos attitűdjei. *INFO-Társadalomtudomány,* 30.

Spence, J. T. (1984): Masculinity, Femininity, and Gender-related Traits: A Conceptual Analysis and Critique of Current Research. In: B. A. Maher – W. B. Maher (eds.): *Progress in Experimental Personality Research.* Vol. 13. Academic Press, New York.

Spence, J. T. – Helmreich, R. L. (1978): *Masculinity and Femininity: Their Psychological Dimensions, Correlates and Antecedents.* University of Texas Press, Austin, TX.

Spence, J. T. – Helmreich, R. L. – Stapp, J. (1974): The Personal Attributes Questionnaire: A Measure of Sex-role Stereotypes and Masculinity-Femininity. *JSAS Selected Documents in Psychology,* 4.

Stoll, C. S. (1978): *Female and Male: Socialization, Social Roles, and Social Structure.* William C. Brown, Dubuque, Iowa.

Szalai J. (1970): A családi munkamegosztás néhány kérdése. *Valóság,* 1970/10.

Szalai J. (1991): Some Aspects of the Changing Situation of Women in Hungary. *Signs,* 17.

Székely J. (1986): *Adalékok a gazdasági szférában dolgozó felsőszintű vezetők iskolai végzettségének elemzéséhez.* Szociológiai Műhelytanulmányok 5. kötet, MKKE Szociológiai Tanszék.

Tong, R. (1971): *Feminist Thought.* Westview Press, Boulder and San Francisco.

Tóth, A. (1993): Das Selbstbild und Bild der Frau in der ungarischen Gesellschaft. In: Jansen, M. – Walch, R. (eds.): *Frauen in Osteuropa.* Hessische Landeszentrale für politische Bildung, Wiesbaden.

Tóth A. (1994): Az 1990-es választások plakátjai és röplapjai. A nemek megjelenítése és a képviselőjelöltek önprezentációja. In: Balogh I. (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások.* Budapest.

Tóth, A. (1995): Le portrait du candidat. La construction des genres dans les campagnes électorales de 1990 et 1994 en Hongrie. *Cahiers du GEDISST,* No. 12, Paris.

Tóth A.: Demokrácia – nők nélkül? Kézirat.

Tóth, O. (1991): Conservative Gender Roles and Women's Work. Paper Presented at the 10th EGOS Conference on „Societal Change between Market and Organization", Vienna.

Tóth, O. (1993): No Envy, No Pity. In: N. Funk, M. Mueller (eds.): *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union.* Routledge, New York.

Tóth O. (1994a): A szülővé válás az életút tükrében. Kandidátusi értekezés, Budapest.

Tóth O. (1994b): A házassággal, a válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. *INFO-Társadalomtudomány,* 30.

Tóth O. (1994c): A női életút Magyarországon. In: Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Replika Kör, Budapest.

Truman, D. (1971): *The Governmental Process.* Knopf, New York, NY.

Turner, P. J. – Gervai, J. – Hinde, R. A. (1993): Gender-typing in Young Children: Preferences, Behaviour, and Cultural Differences. *British Journal of Developmental Psychology,* 11. (Magyar nyelven: *Pszichológia,* 1994/14.)

Turner, P. J. – Gervai, J. (in press): A Multi-dimensional Study of Gender-typing in Preschool Children and their Parents: Personality, Attitudes, Preferences, Behavior and Cultural Differences. *Developmental Psychology.*

U.S. Department of Labor Women's Bureau (1994): *1993 Handbook on Women Workers: Trends and Issues.* Washington D.C.

Vajda Á. (1992): Nők a politikai életben. *Statisztikai Szemle,* 1992/3.

Vianello, M. – Siemienska, R. (1990): *Gender Inequality. A Comparative Study of Discrimination and Participation.* Sage, London.

A világ országai és kormányai. MTI Sajtóadatbank, Budapest 1995.

Vukovich Gy. – Cseh-Szombathy L. – S. Molnár E. – Pongrácz Tiborné – Utasi Á. (1994): Családi értékek – családi normák. In: *Magyarország átalakulóban.* Népjóléti Minisztérium, Budapest.

Ward, P. A. – Orazem, P. F. – Schmidt, S. W. (1992): Women in Elite Pools and Elite Positions. *Social Science Quarterly,* 1992/1.

Weisner, T.S. – Wilson-Mitchell, J. E. (1990): Nonconventional Family Life-styles and Sex-typing in Six-year-olds. *Child Development,* 61.

Whiting, B. B. – Edwards, C. P. (1988): *Children of Different Worlds: The Formation of Social Behavior.* Harvard University Press, Cambridge, MA.

Williams, J. E. – Best, D. L. (1982): *Measuring Sex Stereotypes: A Thirty Nation Study.* Sage, Beverly Hills, CA.

Women in Decision-making. Case Study on Hungary. United Nations, 1993.

Women in the National Parliaments of the 54 Member Countries of the Economic Commission for Europe, 1985–1994. United Nations, 6 September 1994.

Young, I. M. (1990): *Justice and the Politics of Difference.* Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Závecz T. (1994): Kik szavaztak, hogyan szavaztak? In: Gábor L. – Stumpf I. – Levendel Á. (szerk.): *Parlamenti választások 1994.* Budapest.

Kutatási információk*

Az alábbiakban válogatást adunk olyan jelenleg is folyó kutatásokból, amelyek lapunk e számának témáihoz kapcsolódnak

„A családi értékek és a nemi szerepek megváltozása", TÁRKI, témavezető: Sági Matild.

„A családi szerepelvárások, ezen elvárásokkal összefüggő attitűdök alakulása és azok kapcsolata a házastársi elégedettséggel, ezek tükröződése a gyerekek családi légkörre vonatkozó percepciójában", ELTE BTK Társadalom- és Neveléspszichológiai Tanszék, témavezető: Felvinczi Katalin.

„Democracy, Gender and Mass Media", CEU, témavezető: Pigniczky Réka.

„Értékváltozás Magyarországon (1978–1994)", MTA Szociológiai Intézet, témavezető: Füstös László.

„A kötődés és a nemi szocializáció folyamatai csecsemő- és kisgyermekkorban", MTA Pszichológiai Intézet, témavezetők: Gervai Judit, Gergely György.

„A nemek differenciálódása: A szülői személyiség, viselkedési modell és értékrend hatása a kisgyermekek szociális viselkedésére és nemi sztereotípiáira", MTA Pszichológiai Intézet, témavezető: Gervai Judit.

„Nemek és hatalom – összehasonlító vizsgálat", BKE Emberi Erőforrások Tanszék, témavezető: Koncz Katalin.

„A nemek képe és a képviselőjelöltek önprezentációja a pártok politikai reklámjaiban a parlamenti választási kampányok során 1990/1994", MTA Politikai Tudományok Intézete, témavezető: Tóth Andrea.

„Női csoportok, női érdekérvényesítés 1989 után Magyarországon", CEU, témavezető: Fábián Katalin.

„A női munkanélküliség szociológiai vizsgálata", BKE Szociológiai Tanszék, témavezető: Nagy Beáta.

„Nők és férfiak közötti keresetkülönbségek", BKE, témavezető: Molnárné Venyige Júlia.

„Nők foglalkoztatottsága", Munkaügyi Kutató Intézet, témavezető: Frey Mária.

„Nők a gazdaságban: a menedzserek", BKE Szociológiai Tanszék, témavezető: Nagy Beáta.

„Nők iskolázottsága", BKE Szociológiai Tanszék, témavezető: Hrubos Ildikó.

„Nők a politikában", BKE Emberi Erőforrások Tanszék, témavezető: Koncz Katalin.

„A nők szerepe a polgári értékek és életmód átmentésében", BKE Szociológiai Tanszék, témavezető: Fodor Éva.

*Az itt közölt listában a következő rövidítéseket használtuk: BKE = Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem; BTK = Bölcsészettudományi Kar; CEU = Central European University (Közép-Európai Egyetem); ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem; KSH = Központi Statisztikai Hivatal; MTA = Magyar Tudományos Akadémia; TÁRKI = Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés.

„Power, Patriarchy and Patronage: An Examination of Gender Inequality under State Socialism", UCLA, California, témavezető: Fodor Éva.

„Részmunkaidős foglalkoztatás", Munkaügyi Kutató Intézet, témavezetők: Frey Mária és Gere Ilona.

„Serdülőkori terhességek és élveszületések vizsgálata", KSH Népességtudományi Kutató Intézet, témavezető: Pongrácz Tiborné.

„Változó női szerepek az átalakulás időszakában", MTA Szociológiai Kutatóintézet, témavezető: Tóth Olga.

„Women in Transition", nemzetközi összehasonlító kutatás, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, témavezető: Adamik Mária.

Kiadja:
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
és az MTA VITA Alapítvány

A kiadásért felel:
az MTA Könyvtára főigazgatója
és az MTA VITA Alapítvány elnöke

A szerkesztésért felel: Tamási Péter

Budapest, 1995. május

HU ISSN 0864–8174

A szedés és tipográfia a Twins Kft.-ben készült
95.149 MSZH Nyomda és Kiadó Kft., 1116 Budapest, Építész u. 40–44. Felelős vezető: Nagy László

Ára: 168,– Ft áfával

INFO-Társadalomtudomány

1. szám: Válaszúton a magyar társadalom
2. szám: Népbetegségeink? – A társadalmi beilleszkedési zavarok anatómiájához
3. szám: Technikai fejlődésünk útvesztői
4. szám: Egy mítosz és következményei – Az ún. „nem termelő" szféráról
5. szám: Társadalmi rétegződésünk, társadalmi struktúránk
6. szám: Reformgazdaság?
7. szám: A szocializmus sorsfordulói
8. szám: Az új alkotmány elé
9. szám: Meg lehet-e állítani Magyarország népességfogyását?
10. szám: Kisebbségben – A nemzetiségi kérdés margójára
11. szám: Magyarország és a szociálpolitika
12. szám: A hatalomról
13. szám: Településeink, válságos régióink és az önkormányzatok
14. szám: Az átmenet időszaka Közép- és Kelet-Európában
15. szám: Külgazdaság: a magyar gazdaság megváltója?
16. szám: Bűnözés és társadalom
17. szám: Vallás – egyházak – társadalom
18. szám: Oktatás – változás
19. szám: A magyar falu a változások sodrában
20. szám: Magyarország a világgazdaság rendszerében
21. szám: Környezeti problémák – társadalmi változások
22. szám: Választások
23. szám: A munkanélküliség Magyarországon
24. szám: Biztonságpolitika és a hadsereg Magyarországon
25. szám: Idegengyűlölet, másság, tolerancia
26. szám: Az ifjúság helyzetéről
27. szám: Az európai integráció és Magyarország
28. szám: Változások a magyar társadalomban a rendszerátalakulás után
29. szám: Az átmenet mérlege a „visegrádi országokban"
30. szám: A változó család
31. szám: A „rendszerváltó" közigazgatás

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve